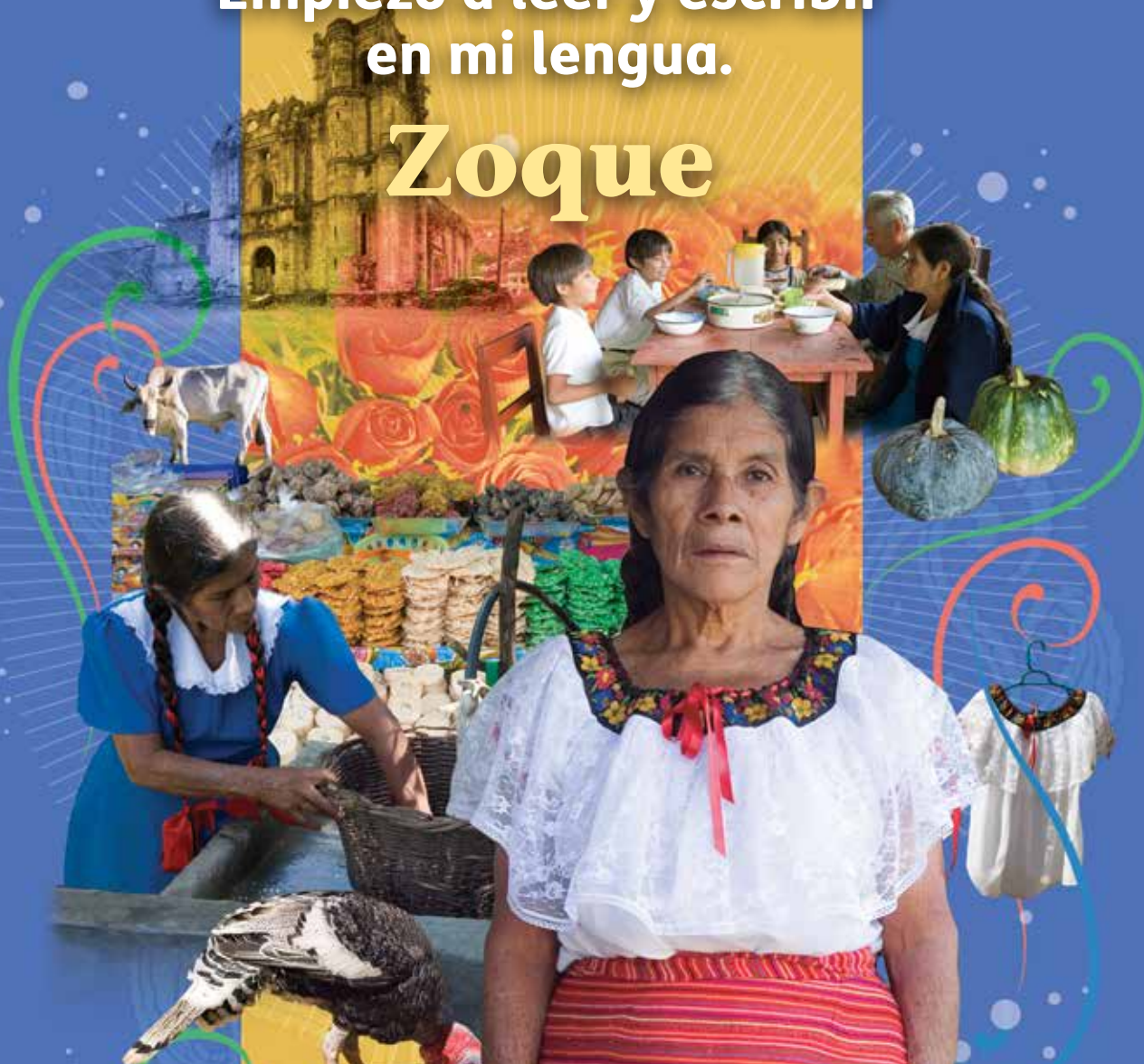

Makat nitzäki te' toto jakyuy
y toto tunkuy äjn ote'omo.

Otetzame

Empiezo a leer y escribir
en mi lengua.

Zoque

zoque • o'te pät • o'te pän • otetzame • tzunitzame • oretzame

Sonepä toto jaye wa'te ntunu
Libro de lecturas

Yäte äjn näyi: _____

Yäte nyäyi äjn tza'ma kupkuyis: _____

Yäte nyäyi äjn kupkuyis: _____

DIRECTORIO
Delfina Gómez Álvarez
Secretaría de Educación Pública

Teresa Guadalupe Reyes Sahagún
Directora General del INEA

Cecilia Orozco López
Directora académica

Créditos de la presente edición

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga

Compilación
Rosa María González López

Adaptación para la población hablante
de la lengua zoque
Irma García Jiménez
Celso Muñoz Cruz
Lisbeth Ramos Ramos

Asesoría académica
Rosa María González López

Revisión técnica
Elisa Vivas Zúñiga

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Eliseo Brena Becerril
Hugo Fernández Alonso
Daniela Beltrán Barbachano (servicio social)

Diseño y diagramación
Ricardo Pérez Rovira

Ilustración
Ricardo Pérez Rovira
Diana Patricia Ruedas Vargas (servicio social)
Banco digital INEA

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Zoque. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2021 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores y autoras, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos y/o imágenes aquí reproducidos. La intención es ayudar a personas sin educación básica, y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua.* Zoque. MIBES 1. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México

Ijtupä yä toto jaye'omo

TZyamjapyapä'is jutä ijtü

Jaye ijspäjkuy	5
1. Ijtyajusepä'is syutnyaajpa te' ijtukuy	6
2. Ji' 'yonepä	7
3. Jamtzäjkuy	8
4. Anhmakyuyis 'yijsanhktzi'äkyuy	9
5. Te' kak y te' tzujk	11
6. Te' najsakopak	12
7. Nä' kayu	13
8. Te' patuwi y te' pät käpyapapä	15
9. Te' känhopyapä	17
10. Tikotante te'mä'a'is nyä'ijtu te' wya awakyajupä kujsye	18
11. Nä'une ji' myujsoyepä	20
12. Tumä nkupkutyä tzinhtzinhpapä	22
13. Te' Teposteko'is pyeka tzame	24
14. Te' kujy jutzotyäjk y te' nhkyotzokpapä'is	26
15. Tumä nätunh	28

16.	Yojskuy äjn kupkuyomo nawatl	30
17.	Te' najkistam kyeyajpa tumä anhkimpapä	32
18.	Te' no'a	34
19.	Kyokijpapä'is ote pät: wätzäjkukyotate wa jana ijtyaju päntam kyowajintam	36
20.	Ntzampat äjn tumkäyi... sunyi ajkuy	38
21.	Metzpat tikotante tese	40
22.	Ta'nä tzoyäyotyäjk	42
23.	Metza mäja meya	44
24.	TZametam te' tzame pät Ntonyo'isnye	46
25.	Mäja tunhomo ijtyaju te' tätam	48
26.	Wäjäti äkpapä	50
27.	Sutu womputpamä nä'	52
28.	Te' pa'u tuwi y te' pät	55
29.	Kopänis kyotzapyajpapä te wätampä y janawätampä tzame	57
30.	Te' sunyipä une anhkimpapä'isnye	60
31.	Te' pekatzame najskakawa'isnye	64

Jaye ijspäjkuy

Yä Sonepä toto jaye wa'te ntu'nu nyä'ijtu wäwä toto jayetam Mejiko'is nye kyupkuyomotam y eya najsomotampä, te' omote makapä m'ijspäkye jutz te ijku y te nye kipsokyutam. Te' toto onkuyis, te' tzame'is y toto tzyampapä'is maka yak ijspäki eyatampä kupkuy ititam, jinte ijtu pyena wa myaku te kupkuyomotam, tese mnäkyäpya y yajk tzinhpä y wa mujsu tzamjaya eyatampä päntam tiyä nä m'anhmayu yä' toto onkuyomo.

TZamjayapat wa mtunu jän jänä te' peka tzapkuy yä' toto'omo wa m'ijspäjku titam tese majs awakpa te' mkipsokyuy, te' mtzokoy y te mwi, yä jayetam mijtzykotatamte kyopikyatäjupä, jokyapat wa yajk tzinhta.

Wene te' toto jayetam maka mpate yä toto'omo wätzäkyajupä jutz wa mnäjktyäyu, teseti tzä'kyetu te' tzyäjkupä'is kyipsokyutyam; yä tzyäjkya ju wante mujsu jä'nä m'anhmayä te' tzame pänistam te toto tunkuy y toto jakyuy yä jaye'omotam.

1. Ijtyajusepä'is syutnyajpa te' ijtkuy*

Kipsokyuy putista'mäpä

Ijtyajusepä'is nyatzyapa ijtpak te' kijpkuy. Ijtyajusepä'is nyatzyajpa te' ka'kuy. Ijtyajusepä'is syutnyajpa te' ijtkuy.

Te' kijpkuy jinte wäpä tiyā, jinte mujsipä ntzäjk anhmayä. Te' ka'kuy jinte'e te' ijspäkipä, tekotate nyatzyapapä. Te' ijtkuy suntäjpapäte, tekotate sunä te' mweit.

TZyäjкупä'is: Buda

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García

Jiménez y Celso Muñoz Cruz

* Díaz, F. E. (Comp.). Todos aman la vida. En *Recopilaciones. Cuentos y fábulas de Buda*. Recuperado de <https://bit.ly/3m69P0R>

2. Ji' 'yonepä*

Kipsokyuy putista'mäpä

Te' ji' 'yonepä'is ji' myusi tzyäkä nitiyā myuspapäse.

Yempe mujspa 'yitä wa jana 'yonu, jinte'e 'yone'anhkä ji ntzyi'ipä kipsokyuy tete'e te wäpä tzäjkuyis. Te' ji' 'yonepä'is wäjätite makapä yak kokse, wäjätite makapä yak ijsi. Jinte mawepä ntzyi'i te' kipsokyuy.

Te' makapä mini käsipä te' mkipsokyuy wäpä tite'e makapä mtzäki y te'is wyätzäkjapya te m'ijkuy.

TZyäjkupä'is: Buda

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García Jiménez y Celso Muñoz Cruz

* Díaz, F. E. (Comp.). Silencio. En *Recopilaciones. Cuentos y fábulas de Buda*. Recuperado de <https://bit.ly/2Z9WwDa>

3. Jamtzäjku*

TZame kolompyano'mäpä

“Wate jamtzäjku wituketpa titam mtzäjkupä te mtzokoyomo”.

Jamemityajpat te' täjk y te' tzyepä une omomkuy, te' anhmayopyapä yomo sunyi ketpapä y te' nätunhtam ntumä nä anhmayajpapä na'ak.

Jamemityajpat te' säktam, te' pajtzyäjkyutyam, te' tzame yomo witkäsi ijtupä, te' äjn tä', te' nätunh, äjn nä'itätä'is nye myisyu.

Jamemityajpat te' äjn tatakananhtam, te' nukyajpak äjn ntätam mpasyku sänhakuyomo y te' winatampä witkotzäjktam.

Tesetike jamtzäjkyajketpatit, sunyi te' maktzyotzyajupä, yempe makyajupä'a mumujama ijtyajpa te' ntzokoyomo.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García Jiménez y Celso Muñoz Cruz

* Maya, T. (Comp.). (2008). Recordar. En *Cuentos y pasatiempos*. (4ª edición): Medellín. (Secretos para contar, 3).

4. Anhmakyuyis 'yijsanhktzi'äkyuy*

Pä'nis 'yijsanhtzi'äkyuy inhklesa'mäpä

Nä na'ak wyitpamaku tumä pä't te po'yo najsomo teyi myanu tumä ote jutä nyäjayu:

—Piktentzyunhä te tza'tam, kota te' mnoki'is tzyunu'omo y jomi maka m'anhjame mwyit myayapamä y syijksijknepyamä.

Jikä pä't manoyu. Wojksynyeyu, wyojöpäjku te tza'tam y teyi kyojtu tzyunu'omo.

Jyopikse, 'yijsu te tza'tam syunyi'ayajupä y wäwä koyowatampä tujkyaju.

Y sa'sya syijksijkneyu y mayaketuti.

Sijksijkneyu, pyiku'anhkä te' tza'tam; maya'u ja' pyinhanhä'anhkä.

Teseti tujkyaketpa te' päntam anhmayapapä.

TZyamanhwajkpapä'is: Irma García Jiménez

* Cunningham, W. (1994). Parábola de la educación. En *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª edición). México: Edit.E.R.: 213.

Wituketa te' TZame
pänis tyoto jaye'omo y
tzäkanhä te' toto yojskuy.

5. Te' kak y te' tzujk*

Kopän ijsanhtzi'äkyuy kri'eka'mäpä

Tumä kak ompa äku na'ak teyi tumä tzujk mätzätzyotzu te nye tzyejkäjsi. Sa'u te kak y tzätä'ora nyujku te tzujk; y nä'am makuk kyä'si, te' tzujkis wyakjaju te' kak wa jana tzyäjkjaju nitiyā, nyäjaju makat mkoyowe nukpak na'ak jyama. Te' kaknhis syijkjaju y yajk maku.

Teyi tzyätä jamapik te kopän yajkayapapä'is nyujkyaju'unh te kak y syntzyäyaju tumä tzajpyik mäja kukyāsi. Kätu tumä tzujk'une, y myanu, nä jyäyupä tumä kak, poyuk maku ijtumä y kyäs'yänjaju te tzyajy, tzyäkäpo'u te' kak.

—Kätuka sone jama —nyäjaju—, msikjayutzi y mkipsu ke ji'nät na'ak ma mujsi ntzäkä nitiyā mijtzypik. Yäti wäpäte wa mujsu ke te tzyätyätyampä tzujkistam mujspatit ntzäkyaketa wäpä titam.

Um tzäkanhtokoyu te' tzyetampä'is tzyametam. Ji' nä mjamuk maka nkyotzowe.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García
Jiménez y Lisbeth Ramos Ramos

* Esopo. El león y el ratón. En *Obras clásicas de siempre. Fábulas*. Recuperado de <https://bit.ly/3JEM3Yb>

6. Te' najsakopak*

TZame kolompyano'mäpä

Tumä pät kupkuyomopä nyäyipä'is Newa, te' nä'akapoya Kolompya'mä, mujsu ki'mä tzajpomo.

Witu'uk, tzyapu. Näpu ke oyu'unh 'yisi jinhä käsi pä'nis ijtkutyam. Y näpu ke nekätam juktäjk unesete sänhtampapä.

—Te' najsakopak tesente —näpu—. Wäwä päntam, juktäjk unesete sänhyajpapä.

Tumtumäpä pä'nis nyä'itu syänhkäy nye'omojktam. Ja'itä metza juktäjk tum ko ketnyapapä. Ijtu juktäjk mäjatampä y te' juktäjk tzyetampä y juktäjk eyakukene sänhyapapä. Ijtu päntam te' juktäjkse ujsyanh sänhpapä, ni te' sawa'is ji' ijsipä'is, ijtu päntam jowi sänhyapapä, y tzyäjkpapä'is tijanatiyä wätampä.

Ijtyaju juktäjktam, juktäjktam ji' wyätampä, ji' syänhyepä, ji' pyonhoyepä; ijtyaju te eyatampä nimeke sänhyajpapä y kojspakte jinte mujsi itzy itzynya, y nukpa tome, sänhpa.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García Jiménez y Celso Muñoz Cruz

Wituketa te' TZame pänis tyoto jaye'omo y tzäkanhä te' toto yojskuy.

* Galeano, E. (2001). El mundo. En *El libro de los abrazos*. (16ª edición). México: Siglo XXI: 1.

7. Nä' kayu*

TZame tzyol'mäpä

Tumnaka näjayutzi äjn nantzyuwe'is oyuk ijtye mäja nä' akapoya'omo, te' nä' kätmamä äjn tza'ma kupkuyomo ijtumätzi yäti. Te' nantzyuwe'is kyoketpa na'ak yoyatam y kasyitam; tesetike nyijpa na'ak äjksi. Te' nantzyuwe makak te kyamomo kätpapäte te' nä'akapoya. Tumnaka, naptzuti pujtu y kätu ijtumä tzatäjk nä'.

Makakma nu'ki te tzatäjk nä'omo 'yijsu tumä popopä kayu y teyi tentzäyu wa 'yisu jutä manhäpya te' popopä kayu. Mitu 'yijsi, te' kayu'is tyäktäjkäyu wyit te tzatäjk nä' jäkupä'omo. Jinte myusyepä jutäte tzunhupä te' kayu y ni'is na'ak ja nyä'itä tome mäjäpä najs. Tekotate nämpapä te' äjn nantzyuwe te' nä'isnye ijtupäte kyomi y te' popopä

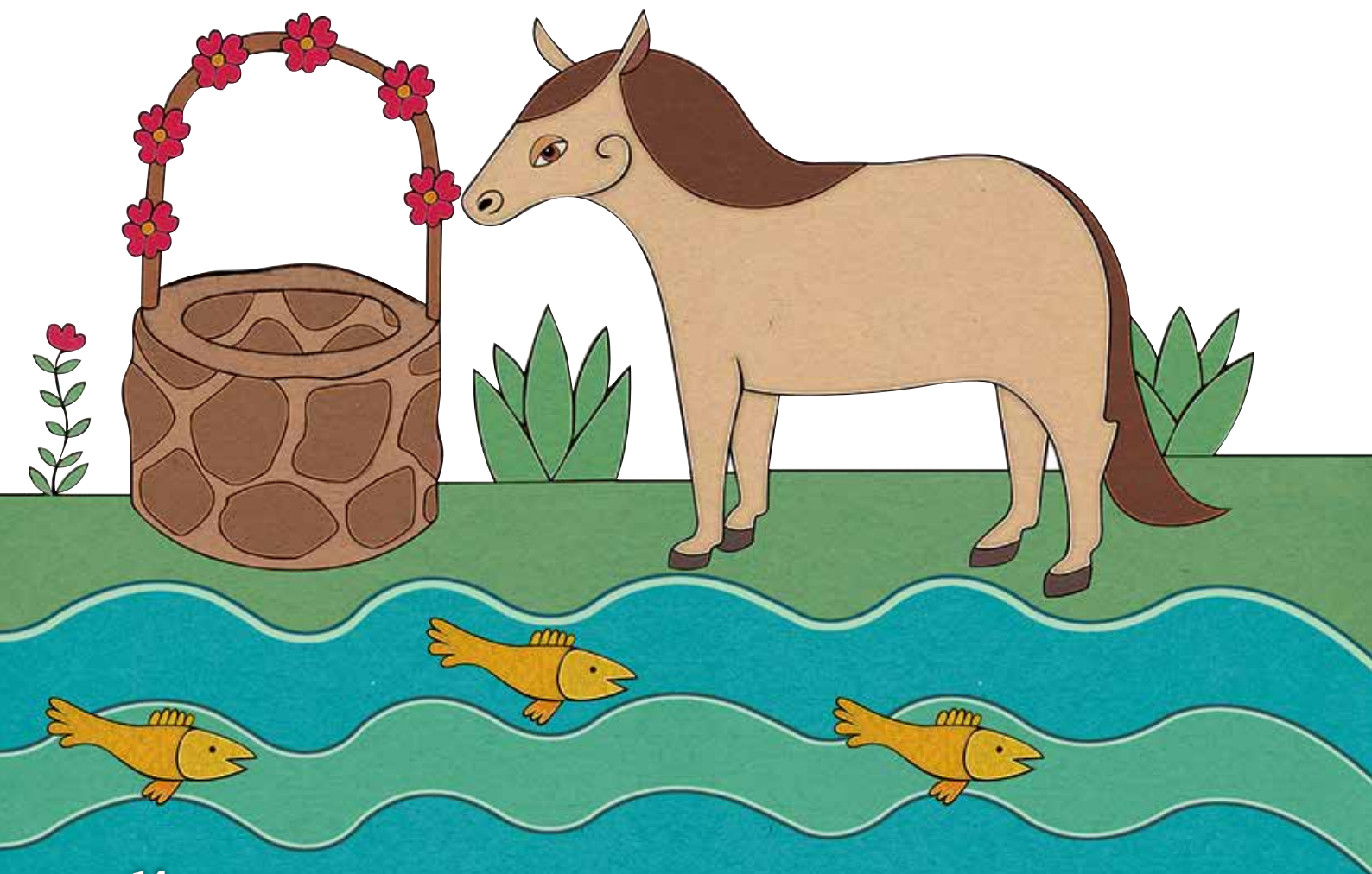
* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). Caballo de agua. En *Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal ajCholo'*. Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. México: SEP-CGEIB: 93.

kayute. Tesetike näpyaketpa te' tzame päntam te tza'ma
kupkuyomotampä; teseti na'ak näpyaketpa te kayajupä päntam,
wiyunse'unte na'ak ijtupä te' popopä kayu te tzatäjk nä'omo.

Äjtzitam ji'tzite tzikeypä te tzatäjk nä'omo, jenete sunyipä,
tekotate o natzyapa'anhkätzi utyim maku pyuti te' popopä kayu.

TZyamanhwajkpapä'is: Irma García Jiménez

Wituketa te' TZame pänis tyoto jaye'omo y tzäkanhä te'
toto yojskuy.

8. Te' patuwi y te' pät käpyapapä*

Kopän ijsanhtzi'äkyuy kri'eka'mäpä

Tumä patuwi nä na'ak myajkyaju te' kopän yajkayapapä'is teyi nu'ku te' ijtumä te' pät käpi tzämpapä y nyäjaju wa na'ak kyäwänu. Te' pänis nyäjaju wa maku kyäwäni te tzyepä tyäjkomo.

Jänäti nukyaju te' kopän yajkayajpapä, y teyi kyämetzyaju te' pät uka na'ak 'yijsu tumä patuwi.

Te' käpi tzämpapä pänis, 'yaknakapik nyäjaju ji'ne, y te nye kyäpik nyumtzyu kyipsäyu te tzyepä täjk jutä nä'ak käwänu.

Te' kopän yajkayapapä'is ja nyäjktyäya tite nä'ak nä kyipsäyjayupä y sak wyä'anhjamjayaju te nye ote.

* Esopo. La zorra y el leñador. En *Fábulas clásicas. Fábulas de Esopo. Mis preferidas*. Recuperado de <https://bit.ly/2Z0ALpv>

Te' patuwi'is 'yijisu nä myakyajupä, pujtu ponyi te käwänümä, nijutzye na'ak ja' nyäja te pät käpyapapä.

TZye'mu te käpi tzämpapä pänis tikota na'ak nä myaku teseti kyäwänukam, ja nyäjamä yäjskotoya, te' patuwi'is 'yaktzoku:

—Mnäjapyat na'ak yäjskotoya uka te mkä' y te' m'aknaka wiyunhtzapyaju.

Um mkäwänu te tiyä mtzäkpapä, uka m'aknakapik mtzampa.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García Jiménez y Celso Muñoz Cruz

9. Te' känhopyapä*

TZame komejkuy tzyino'mäpä

Majs te' wäpä wa nkämaku te kämunh ke te tijanatipä tzäki. Te yätipä tzame jomejkuy majs te wätampä. TZyapyajpa ke ijtu'unh na'ak tumä pät känhopyapä yojspapä na'ak te' sunyipä pät anhkimpapä te' TZyi'mä. Tumnaka yä'is kyämetzu:

—¿Jutitampänte te mitzykota te titam ji' mujsipä mkä'nhä?

—Tuwitam, kayutam y titam teseti ketnyaketpapä.

Tekotate, te' sunyipä pät anhkimpapä'is kyämetzwätzäyku:

—¿Y te' mujspapä mtzäkä?

—¡A! —sijku te' pät känhäyopyapä—, te' kojamatam, yatzitampä y titam teseti ketnyaketpapä.

Te' sunyipä pät anhkimpapä'is sutnu myujsä tikotate'e, tzyamanhwajku:

—¿Ijs ji' 'yispäkipä'is sunyi te' tuwitam y te' kayutam? Jinte nimeke mujsipä nkänhä intupyenate wa mujsu tzäkä jutz ijtu. Te' kojamatam, yatzitampä y titam teseti ketnyaketpapä, ni'istite ja' 'yijsyapä, majs te mujspapä ntzäkä te nkipspase.

TZyamanhwajkyajpapä'is:

Irma García Jiménez y Celso Muñoz Cruz

* Shiru, Ch. y Calle, R. (Recop.). (2005). El pintor. En *101 cuentos clásicos de la china*. (9ª edición). España: 169-170.

10. Tikotante te' mä'a'is nyä'ijtu te' wya awakyajupä kujsye*

TZame komejkuy tlapaneko'mäpä

Tumnaka, tumä
mä'a'is pyatu
tumä sujksu. Te'
mä'a nimekete
na'ak iwä'iwänepypä
popya'ankä y tekota
nyäjayu te' sujksu:

—Nätunh sujksu,
ntzäjkistamite iyä majs
popya wate ijsu is tyotpa te'
pokyuuyomo. Te' tyotpapä'is
maka tuki mäja kopän wäpä.
Äjt mujspamät ke mijtzi
nitikotate ji' mawepä

* Consejo Nacional para la Cultura y las Artes (Conaculta) y Dirección General de Culturas Populares e Indígenas (DGCPI). (1995). Por qué el venado tiene los cuernos abiertos en ramas. En *Relatos tlapanecos. Ajngáa me'pha a*. México: Conaculta-DGCPI: 59. (Lenguas de México, 13).

'yojse te' pokyuyomo. ¿Tiyam mujspa mtzäkä mijt y ntzyepätite pokajse?

—Weno, mayate poye —Te'se 'yaktzoku te' sujksu'is te mä'a.

Te'se nyitzäjkyaju te' pokyuy, te' mä'a nä na'ak pyoyu, jäsika nejpinytyujku, kejku y kyonajksuk te' kyopajk, tyajäyu te wyatam te' najs käjsi y awakyaju tumanh tumanh.

Te'kotate te mä'a'is, nyä'ijtupä yäti wya awakyajupä te kujyijs 'yakmanhse.

Te' mä'a'is tyokoyjaju metzakukene titam: te' pokyuy y te' wyatam, wina'a sunyite na'ak wiyunhtampä y te kejku'ankä awajkyaju.

Tekotate jinte wäpä wate iwä'iwäneyu eyatampä'is wyinanhtyäjki.

TZyampapä'is: Hipólito Bruno Flores

Yajk tumpapä'is: Abad Carrasco

TZyamanhwajkpapä'is: Irma García Jiménez

Wituketa te' TZame pänis tyoto jaye'omo y tzäkanhä te' toto yojskuy.

11. Nä'une ji' myujsoyepä*

TZame komejkuy putista'mäpä

Ijtu na'ak tumnaka tumä nä'une tzyätäpä sunyi'unhte na'ak ijtpapä te eyatampä nä'unejinhtam, te' mäja nä'omo.

Te'is nimeke'unh na'ak nyä'ompa wa tyäptenu y sunyi na'ak ijtpa te' nyätunhjintam. Nimeke na'ak 'yispäkyapapä yempä jutä sijksijknepya'ankä y mätzäpya'ankä.

Tumä jama oyu iti te' nä'is pyämi, y te' ne' nä'une nyämaku te' nä'akapoya y te'se nä jyäyupä jäsika mitu 'yijsi nä tyäptenuk, y te eyatampä nyätunhtam nä nämakyatäju te mäja tza'käsitam, y wenetampä nä na'ak kyotokoyaju te po'yo'omo, o tepsmakyapa, eyapä nä'omo makyapa.

* Díaz, F. E. (Comp.). La olita ignorante. En *Recopilaciones. Cuentos y fábulas de Buda*. Recuperado de <https://bit.ly/3m0KCEE>

TZa'äyuk witu'u nye nyätunhjinä nä nyatzu'ankä te' mäja jontzyi y nyäjayu:

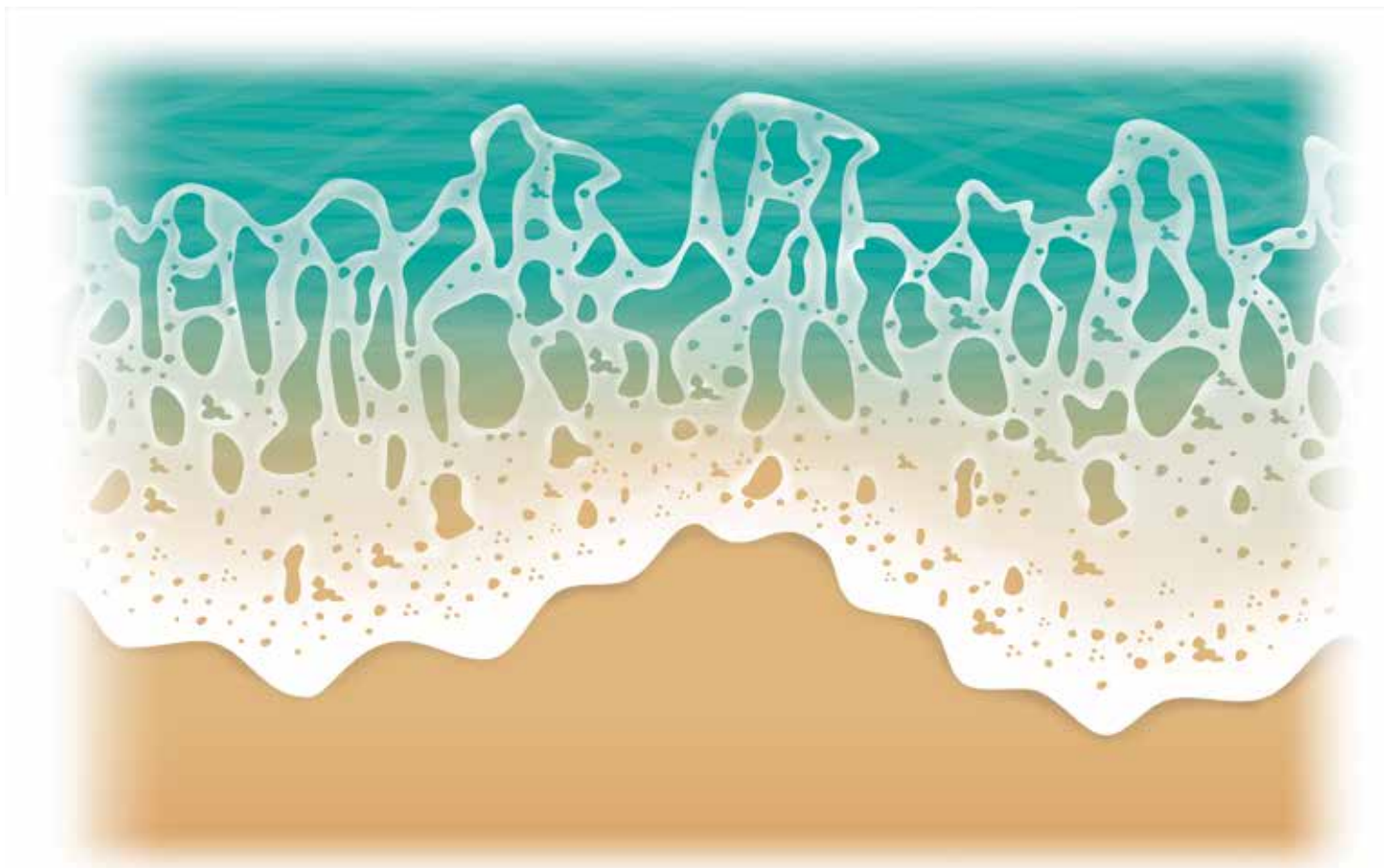
—Ji'nteya'a mujsipä. Mijtzi nä myäjtzyäy y ji'nte mnäjktyäyipä ke jäsika, maka mini te nä'is pyomi makate nämaktätame te ijtusyen homo te po'yo najsomo, makate kotokotyame y jinante ma ijtätame.

Te' nyätunhis, te' eyapä nä'is, 'yajktzoku:

—Ji' mujsi mijt, ke jinte'e mawepä tzaktätame tesente makapä ijtuktame, nekätamte tzäjktampapä... ¡TE' MÄJA NÄ'!

TZyäjkupä'is: Buda

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García Jiménez y Celso Muñoz Cruz

12. Tumä nkupkutyä tzinhtzinhpapä*

TZame sapoteko ijtyajupä Käyi te Kuk tza'momo

Ijtu'a sone ame ijtu na'ak tumä nkupkutyä yajk tumyajupä'is tukutujtay syka'etam y nka'etam te tza'ma kupkuyomopä nyäyipä'is Yalina, wa tzyäkanhputyaju peka etze wa 'yetzyaju metz metz pänomo wa maku 'yetzye te sänhomo te kyotzäkyapapä tum tum ame te kupkuyomo.

* Instituto Estatal de Educación para los Adultos (IEEA). (2007). Un paisano entusiasta. En *Gemplh che yell ya' yegw chechho. Nuevos horizontes. Antología de cuentos zapotecos*. Oaxaca: IEEA: 22. (Voces de mi pueblo, s. n.).

Tekotate, te' nkupkutyä'is kyipsu jutz wa nyäyi tzi'u te peka etze. Näpyapa te nkupkutyätam te tzame päntampä, te' pänis tzyäjku jameminhkuy te metza o tukay kupkuyomo ntätam nukyajpapä sänhomo kyipsu'ankä kyupkuy nyäyitzi'u te peka etze majksykuy kupkutyam.

Tesete tukupä wante äjtzitam, ijstampakte te peka etze, wa'te jamaminta jutz te nyitzäkyajupä te peka pama 'yyapyapapä na'ak te wenetampä kupkuyistam. Tese jyomejku te nkupkutyä'is te peka etze jutä 'yyapyapamä te peka pama te majksykuy kupkuyisnye.

Te witpä metz päntam etzyapapä kamäyajpa te San NHku'an Jukila Pijanos'se, te eyapä metz päntam kamäyajpa te Mijes'se, eyatampä te Petasa'se, y te koyanhajupä kamäyajpa te nyekä peka pamapik te ijtyajupä tza'ma Yalina.

Tesete tujkupä te peka etze te majksykuy kupkuyomotampä.

TZyäjкупä'is: Apolonia Matías González
TZyamanhwajkpapä'is: Lisbeth Ramos Ramos

13. Te' Teposteko'is pyeka tzame*

Pekatzame nawatl te Tepostlan'mäpä

Te' tzyepä kupkuyomo nyäyipä'is Tepostlan ijtu'aju tumä kotäjktam, te tzajpomopä nhkomi'is ja syunäpäte na'ak tzyi'ya une y nimeke na'ak syutnyajpa wa 'yijtyaju nye 'yunetam.

Tumä naptzu, te' kotäjktam pujtyaju tyäjkomo y makyaju te ijtumä nä' wompamä; te' pät ki'mu kotzäjk tza'momo wa maku jyake käpi y te' 'yyomo tzä'yu te ketzä'omo. Te' pät ijtuk te tza'ma kotzäjk kopajkomo, tome te Teposteko'mä, myanu nä jyäyupä tumä koyo une.

* Instituto Nacional para la Educación de los Adultos (INEA). (1994). *Leyenda del Tepozteco*. En *La palabra es nuestra. Primaria para adultos. Plan experimental*, 2(1). México: INEA: 138–139.

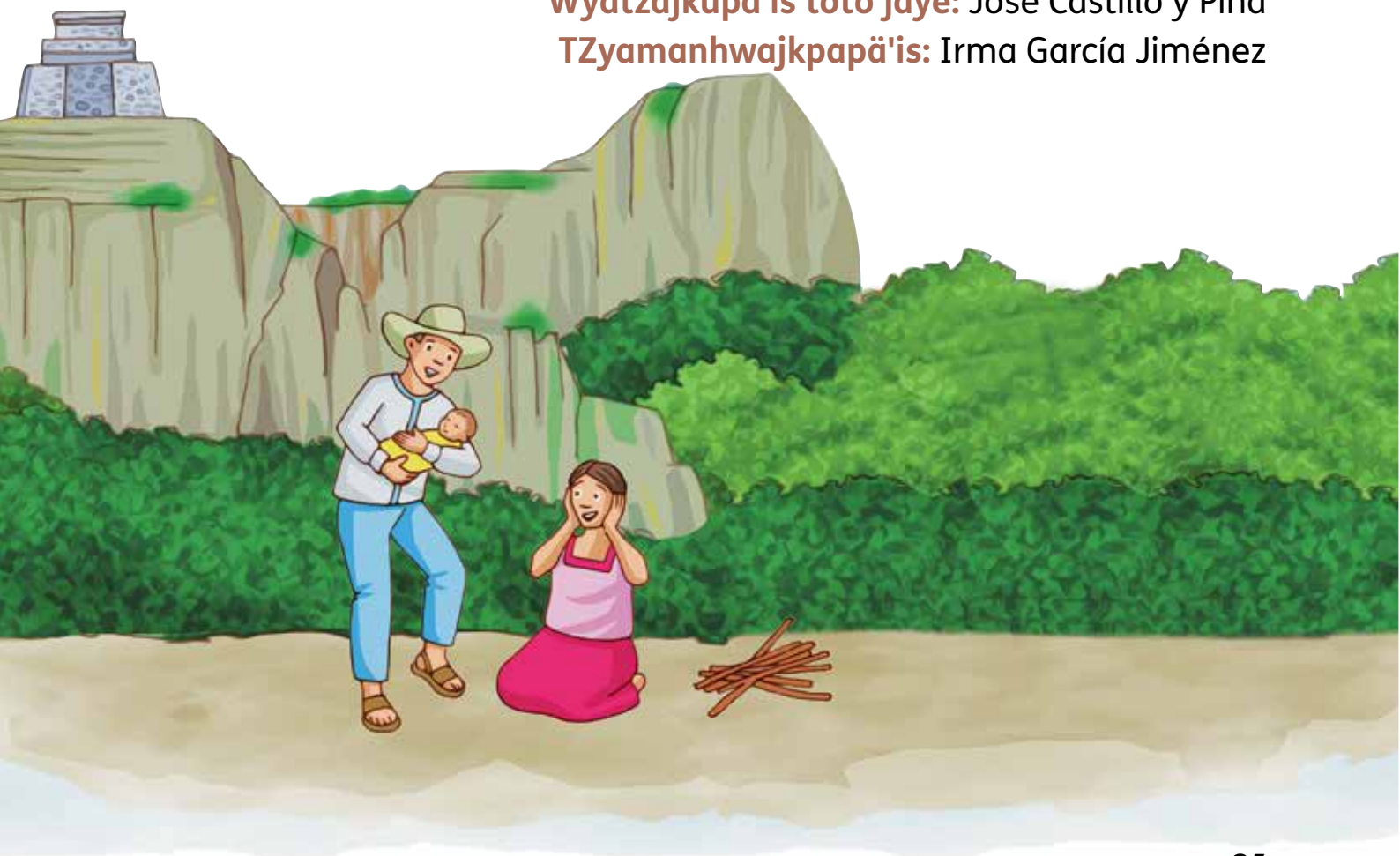
Te' pät, jowiketnu myetznitzäjku jutäte nä myitupä te une'is jyäkyuy y jäsika myetzuka sonepä tunhomo penase kätbamä, nu'ku te ketza'is 'yakapoya y 'yijsu te jo'mo tumä kaja tzyepä pujtpamä te' jäkyuy.

Tome maku ijtumä te kaja, tyunijsu ponyi ponyi y pyo'anhwajku jyatzyapik wa nyäpujtu te'omo tumä koyo une mulatupä ijtyajusepä te kyupkuyomo; kyajpkätäjkäyu te une yäti nyämänu te kotzäjkämo; y pyatuka te 'yyomo nyäjayu:

—¡Mi ko'sa tiyät mpatu tzyajkyajupä te' ketza'omo!

Tetzajpomopä nhkomi'is ja' syunä tzitäjtamä une, mayate yajk yenhtame yä' tzyepä koyo une, yä'is makate tzitame sunyipä ijtkuy te ntäjkomotam.

Wyätzäjkupä'is toto jaye: José Castillo y Piña
TZyamanhwajkpapä'is: Irma García Jiménez

14. Te' kujy jutzotyäjk y te' nhkyotzokpapä'is*

TZame komejkuy tzyino'mäpä

Temä TZyina'mä te ote nämpamä
“ni'untzyamäkyuy” tesete ntzamputpapä “te' kujy
täjpotyäjk y te' nhkyotzokpapä'is”, ijtumä peka
tzapkuy sunyipä te jowi tzame'isnye.

Te' mya'äpyapä'is kujy täjpotyäjk y
nhkyotzokpapä'is wejpa na'ak te' ma'ajpapä
anhkomo wa mujsu mya'ä te' mya'atam:

—İjstamä tipä täjpotyäjkäjt nä'ijtu! Nimeke
tyotpapä'is y winäyupä ja'itä eyapä yäsepä. Ja'itä
eyapä nimeke tyotpapä'is y winäyupä. İjtsyanhtite
ijtupä yäsepä!

Ijtyaju na'ak wene opyapä'is kyosye te anhkomo
ma'ajpamä wa kyosyaju te' täjpotyäjk. Jä'sika yayiti
wejtsunhketu, te' ma'ajpapä wa mya'äyu, yäti
kyowejpapä tete'e te' nhkyotzokpapä'is.

* Shiru, Ch. y Calle, R. (Recop.). (1996). La lanza y el escudo. En *101 cuentos clásicos de la China*. Madrid: Arca de sabiduría: 123.

—¡Ma'yate nhkojstame! ¡Nimekete pakitampä äjn kotzojkuy!
Nimekete ijtupä pyämi'ajkuy. ¡Sunyi nhkyonämpapä'is!
¡Wäpäte nitipä'iste ji' myujsipä syutä!

Tumä kosopyapä sijktzyotzu y teyi nyäjayu te' ma'ajpapä
pät:

—Tese, ¿tiyam na'ak tujkpa uka mijt mtäjpjjspa te'
kyotzokpapä'is?

Te' ma'ajpapä'is nityam ja' myujsä tzyamä.

Näpyajpase te' mujsoyajpapä, ji'nte mujsi nhkotzoktamä o
yojstamä tumnakäsi metzniwoya.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García Jiménez y Celso Muñoz Cruz

15. Tumä nätunh*

TZame mejikano'mäpä

Wate nä'ijtu tumä nätunh
sunyipäte. Tesete wa sya'use
y m'anhjampa nä syänhuse jama.

Tumä nätunh tete'e mujspapäjin
mkätä yempe tiyä sunyityampä. Te
nätunh ji'nte teti. Tete'e nhkyipspapä'is
ya'yi 'yijtuk. Tete'e wyotpapä'is te
kyä'unetam makak mtzäki tijutipä
ji' mujsipä mtzäkä.

Ijtuk tumä mnätunh ji' 'yiti
mtumkäyi. Tumä mnätunhis
nhkyämanäpya tiyä
mtzampa y nyäjktyäpya
tite'e nä mtzamtyoyupä.
Tumä mnätunhijs
wenenhomo jinte
pyäkisytyonhjepä tiyä
mtzamtyopya.

* Gómez, M., et al. (1999). Un amigo. En *Español. Tercer grado lecturas*. México: SEP: 42–43.

Wenenhomo eyati ntzyamjapya tiyä nä
mtzapu wa sunyi mkipsu.

Tumä mnätunhis syutpa yempe
tzyaptokoya. Tumä mnätunhis kyotzokpa wa
mtzäjku jometampä titam, titam ja mkipsäpä
wa mtzäjku.

Nätunh sunyipä otete. ¡Wäpä
otete! Mumu'is mujspa nyä'itä
nätunh. Tekotate wäpä wa mnä'ijtu awajkupä
mtzokoy wa m'ijsu ijs nyätunhatyopya.

Tumä mnätunhjin mujspa mkätä
yempe tiyä sunyityampä, nhkyipspapä'is,
nhkyämanapyapä'is y ntzyamjapyapä'is
ntzyaptokopyak, 'yisanhtzi'äpyapä'is yempe
titam jometampä y mumujama
nyätunhajpa. ¡Tete'e mujspapä mtzamja
yempe tiyä!

¿Iyante mijm nätunh?

TZyäjкупä'is: Leif Kristianson

TZyamanhwajkpapä'is: Irma García Jiménez

16. Yojskuy äjn kupkuyomo nawatl*

TZame nawatl te' TZa'ma Yäjkpä

Te' päntam ijtyajupä te äjn tza'ma kupkuyomo nawatl peka ijtkuyjinte ijtyapapä. Te' Inspektor A'usilyar Munisipal,** te'ante te nimeke anhkimpapä te tza'ma kupkuyomo. Te' kupkupyänistam tzyäjkyaajpa yäsetampä yojskuy: wenetampä te' päntam yojsyapa te' tza'ma najsomo, nyijpyajpa äjksi,

* INEA. (2005). Actividades en mi comunidad náhuatl. En MIBI 1. *Nipewa powalistle iwan tlahkuilistli ika ome notlahtolwan. Nawatl tlen Sierra Negra iwan Zongolica iwan Altepétl Tehacan iwan pinotlahtol. Amatlaixmachtli powalistli. MIBI 1. Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas. Náhuatl de la Sierra Negra de Zongolica y del Valle de Tehuacán y español. Libro de lecturas.* México: INEA: 38–39.

** Inspektor A'usilyar Munisipal. Tete te kyotzokpapä'is te anhkimpapä pät yojspapä te retäjkomo.

säjk, sepata, trinhko y alpasyäjk; wenenhomotam, tzyäkyajpa
yojskuy nämpak te' anhkimpapä päť, te' nyäpoksa'istam
tzyamjakyajpa te' tänhkuyomo tzyampujtpapä'is ote'omo,
o te' 'yisyajpapä'is te kupkuy maka tzyamjaye tumtumä
tyäjkomotam.

Winati, te' anhkimpapä'is tzyamjayajpa wa tyumyaju
mumu te' nyäpoksajinhtam wa tzyamjayaju tipä jama maka
yojsye y jutä, te tza'ma kupkuyomo o emätam, te' yomo'istam
tzyäjkyaketpati yojskuy ja'ijtyak jyayatam te tza'ma
kupkuyomo.

Eyapä peka ijtkuy nä'ijtyaketupät nkozäkyajpat te nhkomi'is
syäktam. Te' säktam nyimekäyajpa anhkimyapapä'is te
masantäjkomo, tete te winapä anhkimpapä sänhisynye y te
nyäyojspatätam, y tesetike yojsyajpa yempetipä yojskuyomo
te äjn tza'ma kupkuyomo, nyimekäyajpapä'is anhkimyapapä
päntamte.

TZyäkupä'is: Leobardo Cabrera Lira

TZyamanhwajkpapä'is: Lisbeth Ramos Ramos

Wituketa te' TZame pänis tyoto jaye'omo y tzäkanhä te'
toto yojskuy.

17. Te' najkistam kyeyajpa tumä anhkimpapä*

Kopän ijsanhtzi'äkyuy kri'eka'mäpä

Te' najkistam kyo'inyajukam te ijtkuy te jutä ijtyapamä na'ak, tumyaju te kowinatam maku tyunye te anhkimpapä Sewus wa kyäwejayatäju tumä anhkimpapä.

Sewus'is pyäjkisytyonhjayaju kyekutyam, kyäwejayatäju tumä tzanhkapä kujy te pojksytyäyajpamä tyä'tam.

Natzyaju te najktam nimeke anhopya'anhkä kejkuk te' kujy, maku käwänye jutätam mujsu. Jäsika, 'yijsyaju ke jin na'ak nä myijksu,

* Esopo. Las ranas pidiendo rey. En *Fábulas clásicas. Fábulas de Esopo. Mis preferidas*. Recuperado de <https://bit.ly/3AZ6dSn>

pujtwätzäikyaju natze natze te ijtyajumä na'ak,
'yanhjamtyotzyaju mäjanhpä kinijsokyuy te jomepä
anhkimpapä'isnye, täjptenteneyajpa na'ak tekäsi y
nyipoksäyajpa na'ak, 'yanhkosiksikäyajpa na'ak ji'
nyituyesenhomo.

Y tese, 'yanhjamyaju ke 'yanhkumakäyatäju nyä'ijtyaju ankä
tumä wäjäpä kuju, makwätzäkyaju ijtumä te Sewus, kyeyaju
wa kyäkakjayatäju te anhkimpapä, yä'ä jene na'ak yumikokäti.

Kisyka'u Sewus, kyäwejayatäju tumä nä' tzat nimeke
yatzi'anhkätipä, tum tumä, nyujkyatäju y kyäsyatäju ijtyajuse
ja' tyoyanhäyatä.

Nä kyopikyatäjuk te' anhkimyajpapä, wäpäte wa te
nhkopiku tumä yumipä y wiyunhtzampapä, tumä nimeke
nyitzokopyapä'is te' yojskuy pero tese yatzi'anhkätipä
o numpapä.

TZyamanhwajkpapä'is: Irma García Jiménez

18. Te' no'a*

TZame komejkuy tzyino'mäpä

TZamtäjpä ke tumä wäpä pät Pinnh te Tzin tyanupäte tukis ko majk ame. Nyä'ijtu na'ak tumä ko'tzyipä teseti tzamepätpä watpapä, nye nyätunhte na'ak nimeke nyijampapä. Te' pät maya'u:

—¡Janawäte anhjampapä ne' wit te tzamepänajpakte!
Yäti, sutpatzi anhmatyo'ya y ntuntyoyut toto jaye wätampä, kätupänte jyama, jinamät mawe mujsi ntzä'kä.

Te' kotzyipä watpapä tzamepä'nis kyä'anhwakäyu:

—¿Tikotante ji' nyo'epä te' no'a?

Te wäpä pä'nis eyati 'yanhjamu wyit te jutz nä 'yaktzokuk. ¿Te kyoyojsa'is syutpa na'ak tzya'ajkutzyi'ä? Näpu:

—¿Tikotante tese mtzäjkpapä, jasupä, mnäwajksi'ajpapä te mkomi?

Te wäpä pät nikejpa na'ak ke nä te kyijsyka'upä.

* Shiru, Ch. y Calle, R. (Recop.). (1996). La vela. En *101 cuentos clásicos de la china*. España: Arca de Sabiduría: 83-84.

—Jinät näwaksi'e tumä pät kotzyipä tesetampä titampik.
Jinät mawe ntzamje tese pä titam, kämanätzi usyanhomo.

Te' wäpä pät kisyka'anhjeju, y te' kotzyipä pät watpapä
näpu:

—Oyumät mane ke te pät anhmapyapä unekma, nyä'ijtpa
majs kyipsokyuy; uka anhmasya ji' nimeke mäjäpä, te jäsikpä
'yijtkuy te kuk jamasete makapä sänhi; uka anhmasya tzame
pätpä'a, tujkpa no'a'is syänhkäsy. Yempe te no'a jinte nimeke
syänhipä, tese jinam mawe iti kotzyipäse ji mujsipä toto tu'nä.

Te' wäpä pät te jamati nyitzäjku te 'yanhmakyuy.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García
Jiménez y Lisbeth Ramos Ramos

19. Kyokijpapä'is ote pät: wätzäjkukyotate wa jana ijtyaju päntam kyowajintam*

TZame tzeltal'mäpä

Te' peka ijtkuy ote pänis nyetam ijtupäte yä' kupkuy najsomo, ijtupäse tzeltal'omo yä' TZyiyapas najsomopä, eyati nyäjktyäyajpa te' anhkimkuy ke ijtuse te' toto jaye'omo eyapä najsomo. Yä' anhkimkuyis tzyäjkajupäte nimeke wiyunsese pämi wa mujsu tite'e makapä kyowaye o ja'itä kyowa, y tese wa mujsu kyowatziya wa mujsu yajk yojsa te anhkimkuy makapä yajk kowaye ijtupäse te' Toto Anhkimkuyomo.

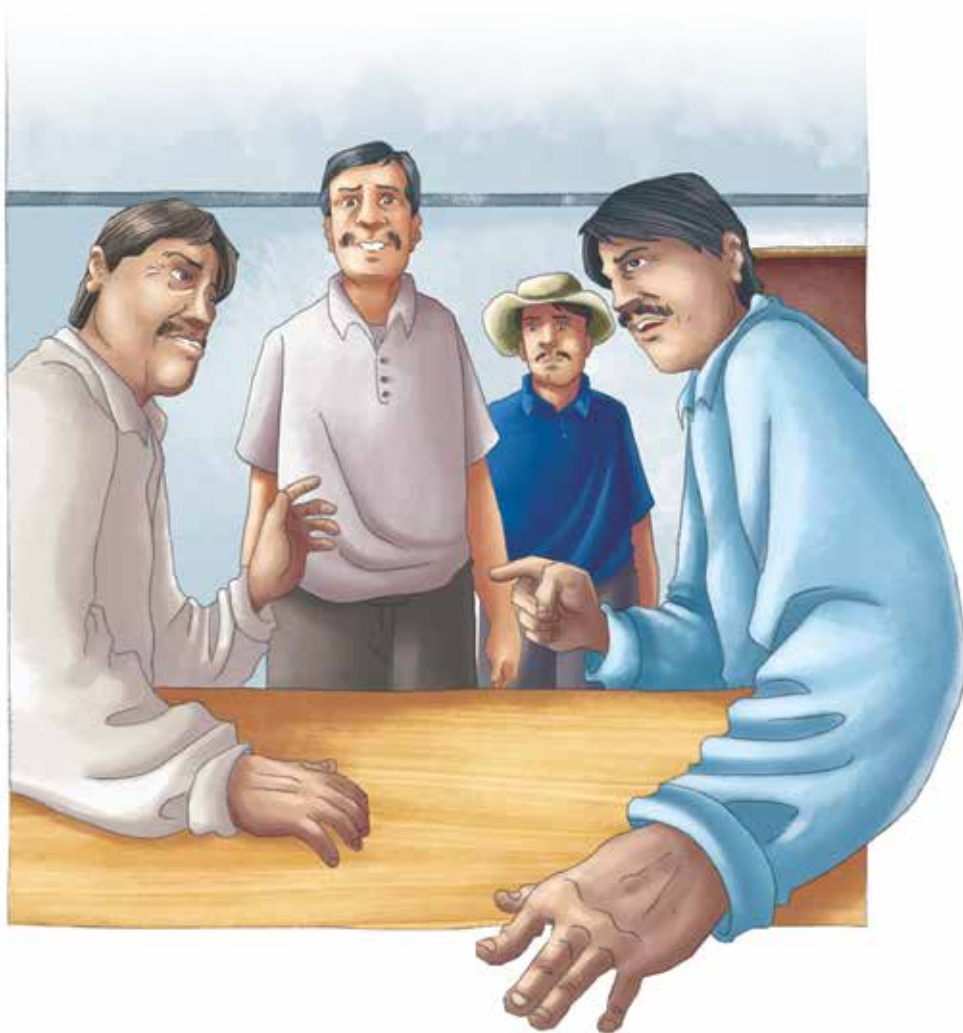
Te' sone kupkuyistam ote tzapyajpapä'is, te'is kyipsokyutyam eyati wate sunyi tzyäjkputyaju wyintam. Ijtuse'anhkä, kyämanäyapapäte te wewenekyuy pänisnyetam te kijpkuyomo wante mujsu pyatya wä'ajkuy eyatampäjinh, y tese wa jana kyipyajketu eyaku jama: tese, uka tumäpä'is ji' syuni o ji' wyämäyi kipyajupäjinh ji' syuni, jäsika maka kipyaketi y maka yaka'otyoye jinante mujsi wä ijtya.

Tesepä kipskuy ja'itä na'ak kowajkuy o sopkuy, ja'ijtketati na'ak kipsokyuy tumä'omopä yajksutzäjkuy yä'ki ijtpäyajuse

* S. A. (1999). Enfoque: El regreso de corazón, justicia y reconciliación en la tradición indígena. Sipaz, 4(3). Adaptado por: María de los Ángeles Alba Olvera. Recuperado de <https://bit.ly/3aVidtr>

kyipsyajpa. Tumä ote pät (Opyapä'is 'yijsi) pät kyokipapä'is te' pänistam 'yijtkuy tzyepä kupkuyomo nyäyipä'is Altamirano TZyiyapas'pä, nopyajpa yä' anhkimkuy mejikano'isnye: “Jinte wäpä anhkimkuy”. Te 'yajkapapä'is ijutipä, te' anhkimpapä'is maka kyosomäyi. Jinte 'yijspäkyepä tyä'is 'yijtkutyam. Y tese mumutampä'is 'yijsyapa toya: te' 'yakayajupä'is tyätam y te yaka'oyupä'is; te metzapä'is tyätam. Syutpa wate me'tzu jutz te wa sunyi kyokenäyaju tyätam, wä wate me'tzu wäpä tzapkuy wate' kupkuy jana kyijpyaju'a.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Celso Muñoz Cruz y Lisbeth Ramos Ramos

20. Ntzampat äjn tumkäyi... sunyi ajkuy*

TZame mejikano'mäpä

“Te' ijkuy tzyampapä te
mumupä sunyi ajkuyis
jinte mujsipä ijstamä”.

Wyä'anhjamyajpa ke te'
sunyi ajkuyis nyä'ijtupäte
tijutipä mujspapä te nhko'sa,
jinte tyese. Nämpa tumä
pät nimeke mujsopyapä ke
te jäyä mujspa sunyi kena,
tiyante majs sunyipä yajk
jäyâyupä'is.

Wä'anhjampat te ji'tzi
wiyunhsetzäkipä'is nkipspat
te äjn witkäsipä tete'e majs
wäpä. Ijtu sonekenepä
kojskuy te ijtkuyomo yajk
ijstampapä'iste tite'e
mujspapä nhko'sa. Jinte

* Rivera, D. (2009). Hablando sola sobre... Belleza. En *Hablando sola*. (2ª edición). USA: Girón Books: 65–67.

mujsi näjktätyamä ijtpo'use uka jinte ijspäjktame te ijutipä oyupä'is yajk tzinhpäyi jutz tzyampa, jutz tzyäjkpa, jutz 'yanhjampa y tiyä ji' tzyamepä, ji' tzyäkipä y ji' 'yanhjamepä. Mumute wäjäpä jutzte wa jana yajk witu'u te nyä'ijtpä'is pämi'ajkuy, jinankä te witkäsipä ji'nte näyätyame te näjatyampapäte “sunyi”.

¿Tipänte wiyunsesepä kyene?, ¿tumä pa'ajkpä kakawa nimotnupä, te toto jaye'is nye nyaka, tumä anhtunh tänhkupyä, tumä kä'ajkijs kyaja, tumä tzunu nakapä, jutz ketpa te täjkis kyene? Te kene tete'e wiyunsepä: ijtujsse nä ntzäjktapä ntzajktampate emä wa'te mpata tiyä nyä'ijtu jojmo.

¿Jutzyetampä'iste näptampate ke suntampa eyapä nhkenetam o eyapä ne wyintam? ¿Majs ma'yakuy suntampa anhkä eyapä ne wit y tekotate jinte suntame ne wit! Wenenhomo jinte mpäjkijsytzyoktame jutztampäte. Nämpatzi ke majs te'e mujspapä ntzäjktamä eyati ne wit ke wate mpäjkijsytzyokta ne wyintam.

Äjtzitite'e jinte eyapä “te' nyekäpä”, äjtzitite pänajusenhomotzi y ji' wyä wat ntzäjkanhjeju äjn wit. Teyite'e ijtpä te sunyi'ajkuy. Ijtu ji' mawemä tzyake jutzpäte.

TZyamanhwajkpä'is: Irma García Jiménez

Wituketa te' TZame pänis tyoto jaye'omo y tzäkanhä te' toto yojskuy.

21. Metzpat tikotante tese*

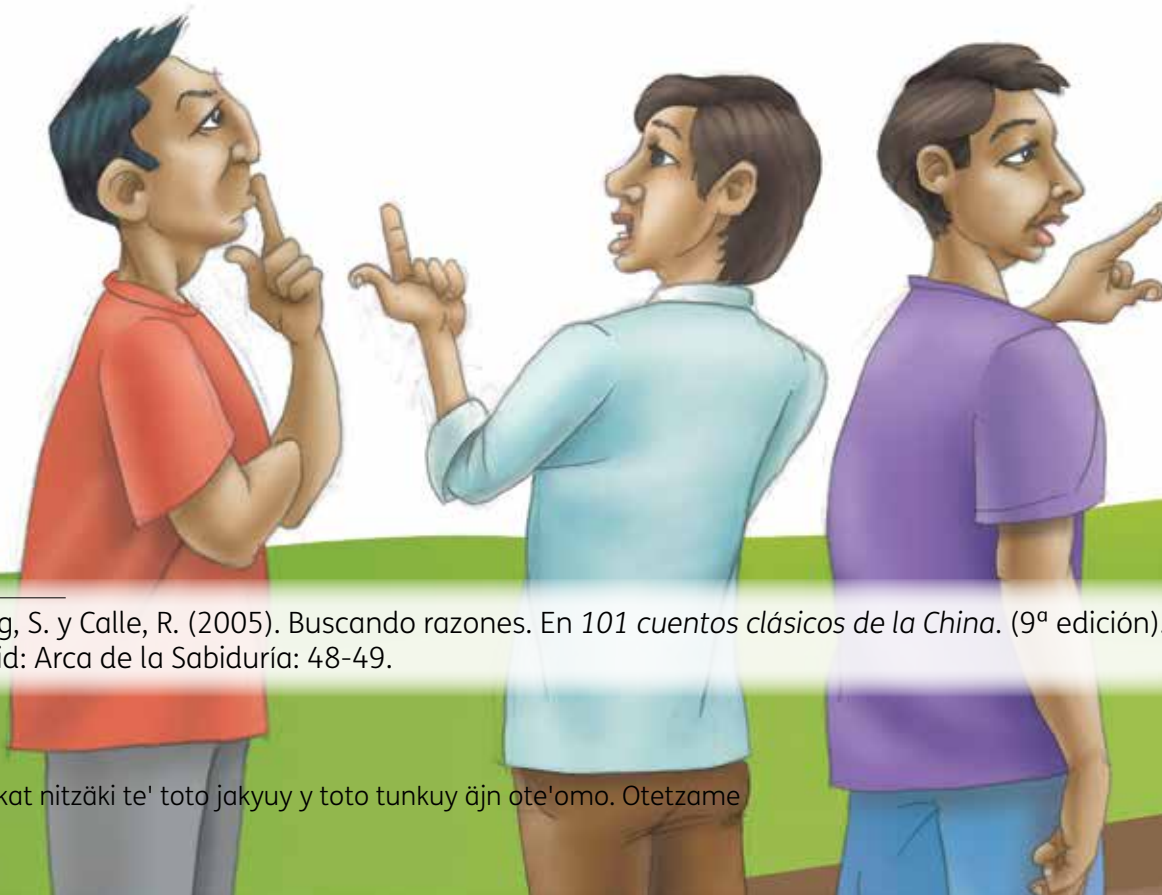
TZame komejkuy tzyino'mäpä

Tukay na'ajk ijtyaju nätunhtam maku patzyäkye te' tza'ma kyupkuyomo akapoya'omo nä na'ak mye'tzyaju tjanatiyä pyatyajpa te ijtyajumä. Nä kyätyajuk ijtumä tumä kotzäjk, ijsyaju ke temä käsi poksu tumä pät tyumkäyi. ¿Tiyam nä tzäjku jikis tyumkäyi?, nyekä'omo kyämetzyatäju. Tum tumäpä näpu:

—Nämpatzi ke tokoyupäte y nä te jyokupä ijutipä wa kyätu wa tzyamjayu jutä wa myanhäyu —näpu te tumä nyätunh.

—Jine, äjn nhkipspapäte —näpu te eyapä nyätunh— janawäya'a nä 'yanhjamupä wyit y poksu wa sunyi wyä'aju.

—Jinteya'a nä nyäptajse —näpu te tukayomopä nyätunh—. No'ijtamä wä'anhjamokyuy näte jyokupä ijutipä tzayi'ajupä.

* Chang, S. y Calle, R. (2005). Buscando razones. En *101 cuentos clásicos de la China*. (9ª edición). Madrid: Arca de la Sabiduría: 48-49.

Y tese, tumtumäpä'is tzyampa eya eyati, jäsika wejtzyotzu, tese makyaju te kotzäjkmä ijtumä na'ak te pät, maku kyämetzye tite na'ak nä tzyäjkupä teyi.

—¿Ntyokoyupäte? —Kyämetzu te' witpä nätunhis.

—Ji'ne —aktzonhoyu te' pät ji' 'yijspäjkyepä.

—¿Janawä nä m'anhjamu mwit? —Kyämetzu te metza'omopä nätunhis.

—Ji'ne.

¿Näte'e mjokupä ijutipä? —Kyämetzu te tukayomopä nätunhis.

—Ji'ne.

Jowiketnyaju te tukay nätunhtam tumnakäsi kyämetzyaju.

—¿Y tiyanteke nä mtzäjkupä yä'ki?

Te pänis 'yaktzokyatäju sunyi:

—Sun ijtutsi.

TZyamanhwajkyajpapä'is:

Irma García Jiménez,
Lisbeth Ramos Ramos
y Celso Muñoz Cruz

22. Ta'nä tzoyäyotyäjk*

TZame kolompyano'mäpä

Te' Kotzäjk te TZyile'isnyetam ijtü tumä jäyätäjk nyä'anhmayajpapä. Te' ta'nä jäyätäjk tzoyäkyuyisnye te' NHku'anh TZyiles'is nyete'e te najsakopajkis nyipitam nyekä womyajupä, te winatampä tzame pä'nistam tzyajkyaju jinhä y yätisyen homo ijtupämate. Ijtü tukay pojksstäjktam tzowatampä pojksyajpamä te' **Tayitas**,** teyi tumyajpa wa tzyoyäyoyaju, sapayajpa, tyumtzyapyajpa y mumu ijtujse tiyä maka tzyäjkye.

Te' jäyätäjk ijtujse nyijäyäyu **tzyilkuwara**,*** tumä tanäte sunyipä. Te jäyätäjkis 'yanhtunhkäjsi ijtü tumä tzat kākajkpapä'is kyänhäkyuy: te' tzajpse nä kyetnuk mujspate täjkä y tzapajsajpak wante'e te witu'u, noti'ajpa y jinte yajk täjkäyi. Tumä tite'e eyapäti, tekotate wäpä wate maku ji' janawätampä kipsokyuyjinhtam, wäjätite makapä ijspäki. Jinte'e mujsipä wijsputä ni wate nämitu nitipä ta'nätam, wäjätite mujspapä nhkojsya.

* Mena, P., Arreaza, H., Calle, T., Llambí, L. D., López, G., Ruggiero, M. S. y Vásquez, A. (2009). Jardín de remedios. En *Entre Nieblas. Mitos, historias y leyendas del páramo*. Quito: Abya-Yala: 62.

** **Tayitas**. Te päntam makamä tzoyuyoye. Yijspäkyajpapä'is tanätam tzoyuyoyapapä y yajk yojisyajpa wa yak tzokyaju te' mwit, mkipsokyuy, te' kojima y wa mujsu onjakya eyatampäjinh.

*** **Tzyilkwara**. Tanä Europatampä, temä Asi'a kupkuyomo y te' norte Afrikamäpä. Te' nye aji tzutzipäte y te jyäyätam kamotyetampäte o popotampä. Päyite nayapapä y yojspa wa nyoputu te tot.

Wate nu'ku jinhä, te sonekenetampä tanä'iste 'yyomoma'is
te nämaka; te omoma'is nämakate ijtumä te jäyätäjk, ji'
mumu'ijs pyatyepä näpyajpa itnöpä'unhte.

Äjn ntata, Jotzye Tominhko TZyiles nämakutzi
wat maku ijspäki te jäyätäjk tzoyäkyuyisnye,
äjt nhkipsut wat mpäjku tumä jäyä'une
y makukäjt mpäki sapa'uk maku emä
tantanse; y teyi äjn ntata'is näjayutzi:

—Um'pi'ku te ta'nä ni'ijste ji' myakpa pikipä.

Te' ta'nä'is kyänhäkyuy nyete'e na'ak y jutz ketpa
naktanh najs popyapäte **tiktamo**,* ijtü te jäyätäjkis
tyäjkäkyuymä y tete'e pyäjkajpapä te mä'a'ijstam.

TZyampapä'is: Bolívar Chiles

TZyamanhwajkyajpapä'is:

Irma García Jiménez
y Celso Muñoz Cruz

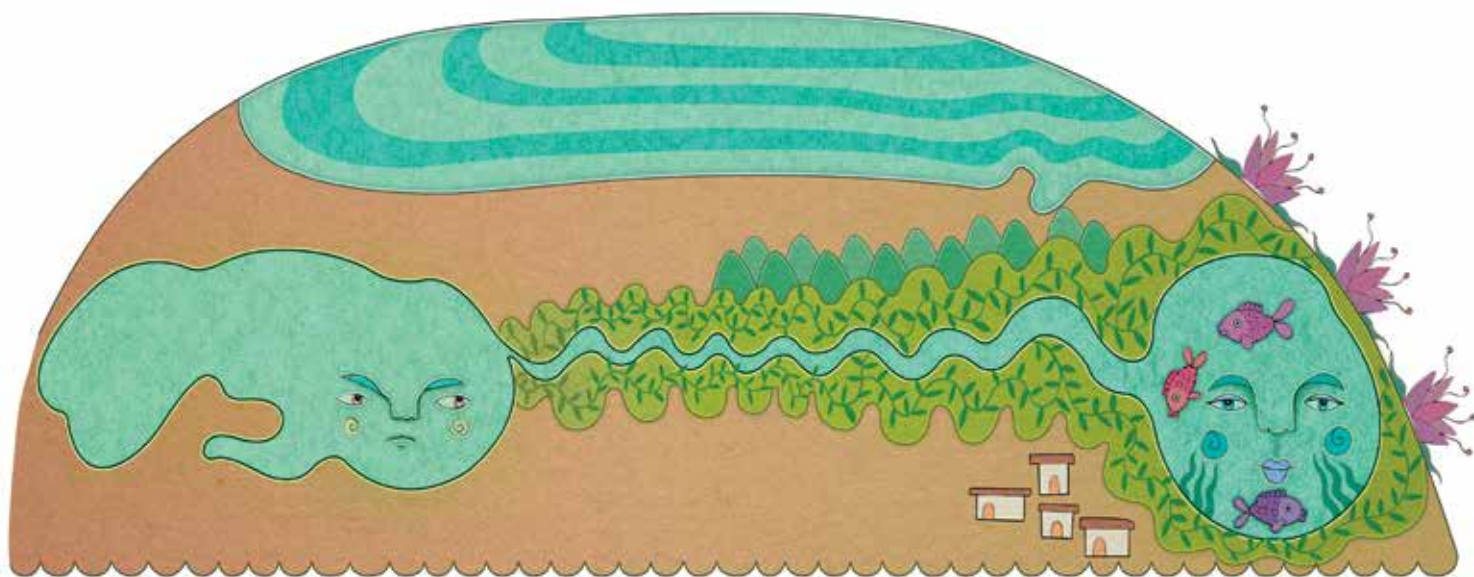
* **Tiktamo.** Tanä poyajpapä.

23. Metza mäja meya*

TZame Eskoses'mäpä

Te nyäyipä'is Palestina ijtü metza mäja meya. Tumä mampapäte y nimekete ijtyajupä punutam, sunyityampä ta'nä'is tzyäjktzinhyajpa 'yakapoya, te' mäja kujiyistam sunyi yajk awakyajpa 'yakmanhtam te nä'käsi, y te' wyatzi päyitampä sunyi myukpäjkyajpa te wäpä nä', y te meya akapoya, mäjtzyajpa te' unetam.

Te' Jo'pajk nyäyipä'is Jortan sunyi yajk ketnyajpa te' ketzatam yä' mäja meya'is tzayi'anämpak, tom tyome tzyäjkyajpa tyäjktam te' pänistam, y te' jontzyi'ijstam nyosetam, y mumu tipä ijtkutyam tzinhtzinhyajpapäte teyi.

* Barton, B. (1994). Los dos mares. En *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª edición). México: Edit.E.R.: 212.

Te' Jo'pajk nyäyipä'is Jortan wyinanhomojkte makapä, maka te eyapä mäja meya'omo. Yä'ki ja'itä nitipä ijtkuy, ja'itä nitipä mijkskuy ajyisynyetam, ni te' jontzyitam ji' wyatnye, ni te unetam ji' syijkye. Te' wijtyajpapä pänistam myetzyajpa eyapä tuk, nä 'yukyayajuk kätyajpa teyi. Te' sawa jinipäte y nimekete popyapä te nä'käsitam, y nitipä pät, nitipä kopänistam, ni jontzyi'istam ji' tyonhye te' nä'.

¿Tiyante eyati nyä'ijtyajupä yä' mäja meya'istam uka tumä ijtyajupäte?

Jinte te' Jo'pajk nyäyipä'is Jortan. Te'is nyämaka nä' myetzykäyikotatam. Jinte te' najsomo ijtyajumä, ni jinte te najs yojstäjk kyäwituyajpapä. Te eyati ijtyaju: te' mäjäpä meya nyäyipä'is Galilea pyäjkisytyokpa te jo'pajk Jortan ji' jyuktzäyi; tum tumäpä tzunpapä te nä' pyäjkisytyokpa, eyapä pujtpa.

Te' syajpapä y pyäjkisytyokpapä tumätampätiteke.

Te' eyapä mäja meya tzutzpäte jinte syajepä te nä', kyäwänpapäte te nä' pyäkistzyokpapä y kyotzu'tzapapäte. Te' tum tumäpä tzunpapä te nä' ji'nte syajpäyipä, teyite tzäpyapä. Te' Mäja meya nyäyipä'is Galilea syajpa y te'isante tzyipapä ijtkuy. Te' eyapä mäja meya'is nitiyäte ji' syajepä. Tekotate nyäyitziyajupä Ka'upä Mäja meya.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García
Jiménez y Lisbeth Ramos Ramos

24. TZametam te' tzame pät Ntonyo'isnye*

TZame tzyiyapaneko'mäpä

Syuntypya Ntonyo'is ke te' najs nyäyojspapä nyete'e, syuntypya ke te' pyäsäkyuy sunyi na'ak kyoyoya y wäpä, syuntypya wa 'yijtu tumä anhmattyäjk ijtu tumä tzyoyäpyapä'is mujsokyuy y tzojättyäk wa mtzäjknatzu te ka'upä, syuntypya ke te' tyäjkomo sänhtäkäpya sänhkäy y te' mesya tajsupä titamis, syuntypya ke te' nyajs ijtyajumä syutnyajpa na'ak jutzu wa anhkimyaju y anhkimyatäju, syuntypya sunyi wa ijtu nyekä y te' najsakopajkäsi.

Syuntypya ke makapäte tzyäjkijsi nyekä te jutzu syutpase itä, syuntypya wa na'ak kya'u wa mujsu itä. Syuntypya te' Ntonyo'is y sa'u... Yäti myujspa'a tiyä maka tzyäki y kyojspa te 'yyomo wojksynyeyupä nä syujupä jyuktäjk, myanu te 'yune nä jyäyupä, kyojspa te jama te' 'yaknya'omo nä pyujtumä y myejpa te myatzyin sijksijkneyuk.

Tumä sawa nimeke popya y yajk tonpäpa te najs, tentzyunhpa te' pät y wijtpa maka wa maku pyatye eyatampä päntam. Myanuse ijutipä'is nyäjayu ke tiyä syutpa te'is tetiteke syutnyajketpapä eyatampä'is y maka myetzye.

* Subcomandante Insurgente Marcos. (1998). Capítulo I. En *Relatos dwel viejo Antonio*. Chiapas: CIACH: 19–20.

Syunytyopya te **ko'anhkimpapä*** ke te' nyajs nä syuwituwituneyjaju te sawa'is, syunytyopya myapasyä'omo te tiyä nyumu titam nyumpo'upä wa jyäkäjajaju, syunytyopya myapasyä'omo ke te tyäjk yajupäte y te' 'yanhkimkuy koyaju. Mapasyäpya y ji' 'yäwi.

Te' ko'anhkimpapä maku te eyatampä **ko'anhkimyajpapä päntamjinh**** y te'istam nyäjayaketuti ke tetam syutnyaketpati tese. Te' ko'anhkimpapä ji' syujkäyi, maka te tzo'yoyajpapäjinh y te ijtyajuse näpyapa ke yajksu tzäkite'e inti'apä y te ijtyajuse näpyajpa ke näpinpikti'unhte tzojkapä te yatzy tzäki; te' ko'anhkimpapä'is maku yajk yajkatäyi y maku yajk somtäyi, tzyäjkajaju wäwä te' somotyäjk y jutä wa syopyatäju y te' myapasyä'is näma yajk tzukoketnu.

Yä' mäja kupkuy najsomo yempä iyä mapasyäyajpa. Nä'am nyuku te ora wate sa'u.

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García Jiménez,
Celso Muñoz Cruz y Lisbeth Ramos Ramos

* **Ko'anhkimpapä.** Tumä pänte'e kyotzokpapä'is y ko'anhkimpapä te' mäja anhkimpapä'is nye nyajsomo. Teseti na'ak ankimketpa.

** **Ko'anhkimyajpapä päntamjinh.** Päntamte na'ak nyukspäyapapä'is te' nye nyajstam wa nyijpyaju te' eyatampä päntam. Tese, te pät yosyajpapä'is maka na'ak myanoyjayatäyi, yak yosyajpa te najs y teyi kyoyoyajpa.

25. Mäja tunhomo ijtyaju te' tätam*

Pekatzame witzyol'mäpä

Ijtu na'ak tumä pät 'yyomojinh y 'yunejinh tzunhyaju temä tzyepä kupkuy nyäyipä'is Tepik y makyajpa Tukspan, tomem makak nu'kye te nye tzya'ma kupkuyomo, te' tzokyajpamä tuktam tupsyaju te' pänis nye tzyepä tyänhkuy eyapä mäja tänhkuyjinh. Te' toyapatkuyomo ijtyajuse kapäyaju.

Kätuka jyama, tumä pät nyäwitpapä'is mäjäpä tänhkuy nä na'ak myaku Masatlan tentzäyu te tzokyajpamä tuktam, te' tzokyajpamä tuktam ijtyaju na'ak tukay päntam nä kyeyajupä'is wa nyämakyaju temä Tukspan. Te' pä'nis

* INEA. (2008). Xeinuiwari kaxuri wahuyetá. En Nemititeriwawe miiri nemiti'utiawe neniukiki. Wixarika. MIBES 3. Neteriwame. Leo y escribo en mi lengua. Huichol. MIBES 3. Libro de lecturas. México: INEA: 46–47.

nyäjajaju kimtamä te'is maka nyämakye. Y tese tzyäjku, tzajkyajtäju tumä tza'ma kupkuyomo nyäyipä'is Tukspan.

Nukyajukam te' tza'ma kupkuyomo mänyaju te' tätam y te' pänis nyäjaju te' nyäwitpapä'is mäjäpä tänhkuy:

—¡Yäjskotoya nätunh!, wyitupak teyim kätä äjn täjkmä, makat mwäjä tzi'i usyanh täp nyäyipä'is siruela; kämetzatzi äjn näyi käjsi Serapin Rojas y yempe'is maka tzyamje jutä ijtü äjn täjk.

Te' nyäwitpapä'is mäjäpä tänhkuy aktzonhäyu jomitzi kätäp y teyi maku temä Masantlan kupkuyomo. Jopikse te' nyäwitpapä'is mäjäpä tänhkuy kätketu te tza'ma kupkuyomo, tentzäyu te tunhomo y teyi pyatyaju päntam nä wyeweneyajupä tekäsitam kyä'anhwakäyu te' pät nyäyipä'is Serapin Rojas y te tyätam.

Jowiketnyaju te' päntam y teyi kyosyatäju nyekä'omojktam, tese 'yaktzokyaju ke te tätam kayajupänte toya patkuyomo ame'a.

Te' nyäwitpapä'is mäjäpä tänhkuy myanukam te tzame nimeke jowiketnu, y aktzonhoyu:

—¡Jinte wiyunse! Tä'äkmat nämityaju yä'ki—, natzupä kimu te mäjä tänhkuyomo y maku.

Te' tza'ma kupkuy pyänijstam tzyapyajpa te Topyapä Jama'omo, kejjajpa te' tätam tzokyajpamä te tuktam, kyejjajpa te' nyäwityajpapä'is mäjatampä tänhkuy wa nyämakyatäju te tza'ma kupkuyomo.

Yajk tumpapä'is: Ausencia de la Cruz González

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García

Jiménez y Lisbeth Ramos Ramos

26. Wäjäti äkrapä*

TZame witzyol'mäpä

Näpyajpa te tza'ma'ititam ijtyajupä te' mäja kupkuyomo nyäyipä'is Jalisko, oyu'unh iti tumä tzame yomo 60 amepä nimeke yojspapä y nimeke tzinhtzinhnepyapä.

Te' tzame yomo nimekete na'ak syutnyajpapä y mumu ijste na'ak 'yijsyajpapä te' tza'ma kupkuyomo.

Tumnaka te nyä'itätä'istam tzyapyaju ke ja' 'yijsya'unh tumä jama, tekotate maku mye'tzye te tyäjkomo. Te' tzame yomo'is ja' 'yawakä te 'yanhtunh, tekota te nyä'itätä'istam myäjtanwajkjajaju te 'yanhtunh; jiksekte pyatyajupä tyäjkomo ka'upä ijupä najsomo, näpyajpa ke tentzäyupä'unhte te nye tzyokoy.

* INEA. (2008). Pukutsuk xeikça. *En Nemititeriwawe miiri nemiti'utiawe neniukiki. Wixarika. MIBES 3. Neteriwame. Leo y escribo en mi lengua. Huichol. MIBES 3. Libro de lecturas. México:* INEA: 56–57.

Ijtyajusepä te' tza'ma kupkuyis myujsyaju y tumyaju jutä tzyapyaju makamä kyoketnye wa mujsu ijtpäya te' ka'upä tzame yomojinh, ijtyajuse te' tza'ma ititam tyumyaju titam o kutkuy nyä'ityajupä na'ak. Jopikse, te' pänistam nyimejkäyaju wa maku nyijpye te nyijpyajpamä ka'yajupä.

Wäwä tumyaju te' päntam naptzuti wa maku myaktzajkye, jäsika nyämakyaju mäjanhpä natzykuy. Näpyajpa ke te nyijpyajpamä te kayajupä 'yawajkjayajuma'unh te kyaja wa kyosyajuma tumnaka y, jäsika, te' yomo tentontzyunhu'unh yajk popyäyaju'unh mumu'iyä nimeke'unhte natzyajupä.

Nopyajpa ke te tzame yomo nämpa'unh na'ak ke wäjätite na'ak äkupä y tumä wäpä pänis nyäjayu'unh wa wyitu'u nye tyäjkomo, jinma mujsi ntzyäyä yä'ki.

Näpyapa ke te' tzame yomo wijtpa'unh witu'u tyäjkomo y ketnuma'unh 20 ame, jäsika nyujku'unh te' ka'kuyijs y teyi ka'u. Ja wyisa'ä'a.

Yä' jama'omotam te' kupkuy ititam 'yakimyajpa uka ijutipä'is tzyokoy tentzäpya o tzyipa tzokomet wa jana maku nyipye jänäti, wä' wa jyokyaju tuka jama, utye maku tyuki tujkuse te' tzame yomo ja' kya'äpänte na'ak y wäjatintena'ak äjkpakupä.

Yajk tumpapä'is: Ausencia de la Cruz González

TZyamanhwajkyajpapä'is: Irma García

Jiménez y Lisbeth Ramos Ramos

Wituketa te' TZame pänis tyoto jaye'omo y tzäkanhä te' toto yojskuy.

27. Sutu womputpamä nä'*

Pekatzame witzyol'mäpä

TZyampa te' pekatzapkuyis tumnaka ijtyaju na'ak tumä pät 'yyomojinh wijtpa na'ak makyajpa temä Santa Krus y nukyapa temä Ketzamäsyenhomo. Yä pät 'yyomojinh myusyajpa na'ak ke wa nyu'kyaju te tzyepä kupkuyomo makapäte na'ak wijtye metza orasyenhomo y tekotate makyajupä tzayika, makak tä'pi te' jama.

Wa mujsu nu'kya te makyajpamä, te' pät 'yyomojinh pyäjkyaju tumä tuk makamä jyajkye te' sutu wäkupä wäjstäjkis ko majk pyäyipä. Te'istam kyopijkyaju wa myakyaju te tunhomo tetite na'ak konyopä tuk wa yäti nyukyaju te jutä makyajpamä.

Nä'am jya'kyajuk te' sutu te' pät 'yyomojinh pitztäjkänyä, tekotate nimeke na'ak pi'tzä jo'mo. Ja' kyipsya uka jene na'ak pi'tzä, tetam ja' tyentzyäya nukyaju syenhomo ijtumä te' sutu'js pyujtkuy. Pujtyajukam te' sutu'omo, nimekente na'ak pitzäpä, ijtü na'ak tumä poya sunyipä tijan nyisänhäpyapä'is te' tuk, tekotate te' pät 'yyomojinh makyaju.

Tumä orasyenhomona makak nu'kya, te' pät 'yyomojinh 'yanhjamaju'unh ke näte na'ak myityajupä 'yukanhkämotam, te'is yajk ketwituyaju'unh 'yukanhkämä ijutipä nä myitupä 'yukanhkämätam, te'is yajk ketwituyaju y 'yijsyaju tome nä myityajupä tukay päntam. Te' metza päntam näpyaju wä wate

* INEA. (2008). Mewakaxawatsie. En *Nemititeriwawe miiri nemiti'utiawe neniukiki. Wixarika. MIBES 3. Neteriwame. Leo y escribo en mi lengua. Huichol. MIBES 3. Libro de lecturas*. México: INEA: 48-49.

nyätunhajta te' nä myityajupä pänistam y tekotate kyipsyaju
wa ponyi wyityaju wa mujsu pyoyanhäya te tukay pänistam.

Nä wyityaju syenhomo, te' metza päntam nyekä'omoktam
kyä'anhwakäyatäju tikota ji' nä myityaju te' päntam
ukanhkämätampä. TZätä'ora'omo, mitu 'yisye nä myitupä
nimeke ponyipä sawa tekotate nyinusäyajupä wyintam
nujstäjpik te tzyäpyajupä na'ak.

Kyä'omo syenhomo y te' nyujstäjkämä tyijan nyinusäyaju,
ketputyaju te' metza päntam y ja' 'yisya'am te' tukay
päntam nä na'ak myityajupä kotokoyaju y teyi mitu 'yisye
nä myityajupä tukay kopäntam yäjtampä, kakse na'ak

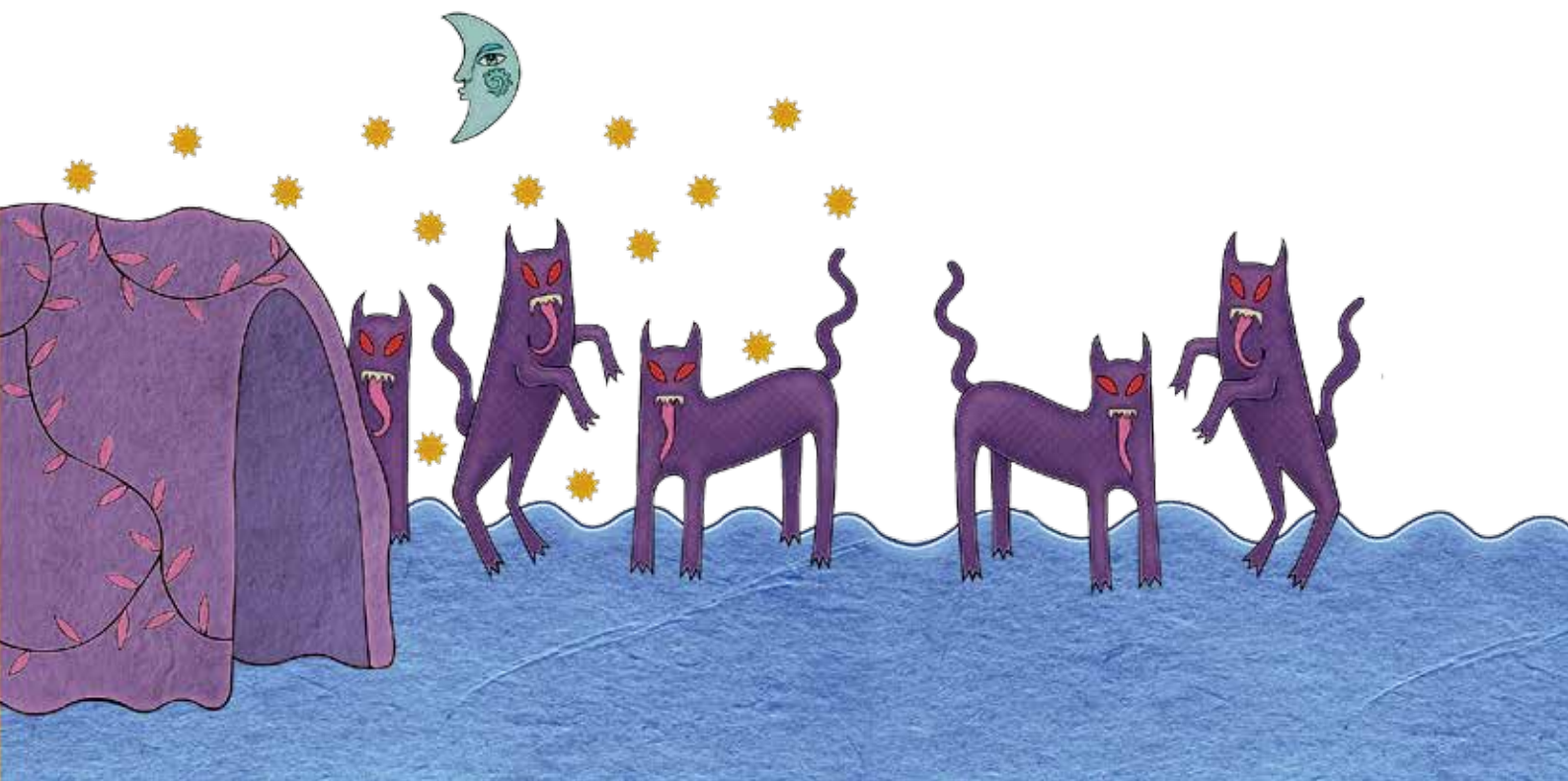

ketnyajpapä. Yä' metza pänistam kyomäyaju nyitäpäyajuse te kopänistam, tekotate itzneyaju y jinam na'ak mujsi myiksyä, äkyajupäse tzyäjkaju wyintam.

TZätä orakäsi te' metza päntam sa'yaju y 'yanhjamyaju ke mujyajupäte te' pyamatam, kyomäyaju te nyitäpäyajupäte te kopänistam, mitu 'yanhjamye nä nyiwaksyäyaju mäjäpä nä'is, äjkyajuse tzäyaju.

Te' pänistam nyäyitziyapa te' kopäntam kejyajpapä te' sutu'omo, yatzy patuwitamte y tekotate anhkimoyajpa wa jana kyätyaju te' tunhomo nä'am pyitzanäk.

Yajk tumpapä'is: Gilberto López Parra
TZyamanhwajkpapä'is: Lisbeth Ramos Ramos

28. Te' pa'u tuwi y te' pät*

TZame komejkuy alemanya'mäpä

Te' patuwi'is nä na'ak nyäweweneyu te pa'u tuwi nä na'ak nyätzapu te päntam nikete pämi'äyajupä: nitipä kopänistite ji' tyonepä y tekotate ijtyajusepä'is kyäwänjayapa. Y näpu te' pa'u tuwi.

—Ukat na'ak ijspa äjt tumä pät, imakat na'ak nätzäjkisi!

—Mujspat mkotzowa —näpu te' patuwi—. Minä jomi naptzu y makat yajk ijsi tumä.

Te' pa'u tuwi naptzuti nu'ku y te' patuwi'is nyämaku te tunhomo te jutä kätppamä tum tumjama tumä Pät kopän yajkapapä. Witpä mitu tumä tzame pät oyupä'a soltatu'e.

—¿Tete'e tumä pät? —kyämetzu te' pa'u tuwi'is.

—Ji'ne —näpu te' patuwi—. Yä oyupänte'e tumä'e.

Teyi nu'ku tumä nhka'e nä myakupä 'yanhmakyutyäjkomo.

—¿Yäte'e tumä pät?

—Ji'ne, yä makamate tumä'e

Nu'ku te' tumä pät kopän yajkapapä tumä tujotyäjkinh tzyäpupä 'yukakäjsi na'ak y tumä wyäjkotyäjk jämtzäyupä tzyejkäjsi. Y te' patuwi'is nyäjayu te' pa'u tuwi:

—¡Ko'sa, jinhä nä myitu tumä pät! Jikte'e makapä mnätzäjkisi. Äjtzi poyukäjtzi maka mawe äjn kotzäjk sutu'omo.

Te pa'u tuwi maku ijtumä te' pät. Te' pät kopän yajkapapä'is 'yijsuka näpu:

* Grimm, J. y Grimm, W. (2002). El lobo y el hombre. En *Todos los cuentos, Antología universal del relato breve I. De la Antigüedad al Romanticismo*. Barcelona: Planeta: 535.

—¡Wäkamäjte na'ak tajsupä nä'itä äjn tujotyäjk!

Wyiyunh nhkosu y teyi tyuju ijtujs wyinojkpajkomo te' pa'u tuwi. Te' pa'u tuwi wäwänyaka ki'tzu, majs manhanhäyu ja nyatzä. Tese te' pät kopän yajkapapä'is tyujketu metznakomo. Te pa'u tuwi'is ja' yajk topyatzäkä y nyujku patu. Te' pät kopän yajkapapä'is nyäpujtu te wyäjkotyäjk y jyutzu wäwänyaka, tese ijtuse käpnäpinpä y nä jyäwyojupä makwätzäjku te' patuwi'is kyotzäjk sutu'omo.

—Y yäti, atzi —näpu te' patuwi 'yijsuka—, ¿jutzam mtotnu te' pät?

—¡Ayy! —aktzonhäyu te' pa'u tuwi—, nkomäyupäte ke jinte'e nimeke mäjäpä pyämi'ajkuy. Witpä yajk tzunhu tumä kujy nye ukakäsi y sujtäkäyu te'omo, y yajksutzäjkupä ijsätzi nimeke nektäjkäyaju äjn winojkpajkomo. Sujtäjkäkyetu metznakomo y te tite'e nkomäyut nä te'e nyajksnäpä y myitupä tza'tu. Y tomekamäjtz ijtuk, wyetpujtu nye wyit y najkswituwituwäyutzi tzyätyätyampäkäjsitzi ja' kya'ä.

—Yäti maka m'ijsi —näpu te' patuwi— jutzte'e jyowi onpapä. Mtäkpäpa te' mpotäjk kujy jayisyen homo ke jäsika jinante ma msuni metza.

TZyamanhwajkpapä'is:

Lisbeth Ramos Ramos

29. Kopänis kyotzapyajpapä te wätampä y janawätampä tzame*

TZame kolompyano'mäpä

Te' janawätampä...

Te' **kuskunko**** kujktzute mitapä y jujunepya “juju juju” y tese tukay o majksykunyaka. Tajpisete mäjäpä y tzujot'se ketpa, watpak nä te kyotzapuk janawätampä tzame, kakujy o yajksu'ajkuy te' ntäkotatam o nä'itätäkotatam.

Te' yäjkpä mäja tantan kopäntiteke kyotzampapä'is janawäpä tzame; wenenhomotam täjkäpyak y

* Mena, P. et al. (2009). Animales que anuncian buenas y malas noticias. En *Entre Nieblas. Mitos, historias y leyendas del páramo*. Quito: Abya-Yala: 46–47.

** **Kuskunko**. Tzu'jot mäjäpä “tatzäkäyupä” o “wa'äyupä” ijtyajpapä antes Ijtyaketuti America'is nye najsomotam.

nektzyäpya te täjkäjsi y, te'se tujkpak, kyotzampapäte ke maka ka'e ijututipä te täjkomopä.

Te' sujksu y te mäja we'ni tesetampätiteke, mityajpaka y nektzyäyajpa te anhtunhkäjsi o pätkäjsitam y pämi wejyajpa, ka'kutye kyotzampapä.

Uka, watpa te nhkalyo tzayika kätuka mojsa orasyenhomo, näte kyotzapupä yajksu'ajkuy te tzyepä kupkuyomo y majs janawä uka tumä kajzyi watpa te nhkalyose, itese kyotzampapäte majs janawäpä yajksu'ajkuy!

Te' wätampä...

Äjtam yä'ki TZyilemä mpäjkajpat te wätampä tzame kotzapyajpapä te kopäniijstam: uka te **kurikinkas*** sapäyajpak o tome ijtyajpak te nipikäjsitam, makapäte iti wätampä nipi. Y uka tumyajpa y nijsapa'äyapate nekätam, näte tzyamtyoyupä witkotzäjkokyuy o kätäjkajkuy. Tumnaka, äjt makut nipi pelonhmät yäjktampä, tzapastampä y popotampä, te tza'ma sektor te' Pantzyo te' najs tunhomo Kristorey, äjn mo'ojt, äjn yomo y äjn kapayjintam, teyi mityaju metza te' kurikinkastam, poksytyäyu tumä mäja kukyäjsi wa 'yujkyaju, nyisapa'äyaju te jutätzi nä nijpyaju y teyi makyaju.

Tekotate, äjn wä'anhjamkutyam nä'ijtyajupät, näpyajutzi:
—jMaka iti wäpä nipi!

* **Kurikinkas**. Palomatam ijtyajpapä te mäja tzamomo te nimeke ijtyajumä su'tätam. Metz metzate wityajpapä y myetzyajpa eyatampä kopän wa kyäsyaju o kayajupa.

Y wiyunhsete na'ak: mpikyajut wätampä pelonhmät, y tepä ntzäjkut wäpä ma'a y näpujtut wäpä tumin tepikäjt ntzäjknitzäjku äjn täjk.

Näkäjt koketnyaju ijutipä äjn tätam y täjkäpya tumä tantan popopä y nyisapa'äpya te ka'upä, äjtzitam näpyapatzi ke mitupäte te ka'upä'is kyojama'is mitutzi tunyatäyi.

Y ntzapyajpasyenhomot te tunoyajpapä, wä'anhjamyajketpatit ke jäyajpak te' **kuyotam*** makakte nukye täjkomo päntam. Nä'ijtyaketutit kopäntam nyämityapapä'is wäpämpä tzame, te' patuwi, mpatpakte wäpä tite nyämitapä y uka nitzyemäpyate majs te wäpä, jinte'e wa käpatjayu ne witänhtam, tese wäpäte nekäkotatam yajk tzojkpapäte kakupyik y tese kotzojkpapäte janawätampä titampik sutpapäte tzäjkatyäjtamä.

TZyapyajpapä'is: Eulalia Ruano
Chuquizán y Teófilo Moreno

TZyamanhwajkpapä'is: Lisbeth Ramos Ramos

* **Kuyostam:** Tumä kopänte tzujkse ketnyajpapä.

30. Te' sunyipä une anhkimpapä'isnye*

(Usyanhtampä)

TZame komejkuy pranses'mäpä

Jiksekante nu'ku te' patuwi:

—Wäpä jama —näpu te' patuwi.

—Wäpä jama, ¿mijtzi 'yiyanteke? Mijtzi sunyite kyetpapä
—tese näpu te' sunyipä une anhkimpapä'isnye.

—Äjtzite tumä patuwi —näpu te' patuwi.

—Mi'na mi mäjtzä äjtzyjinh —nyäjayu te' sunyipä une'is—.

Nimeketzi nä maya'u...

—Ji'tzi mujsi mäjtzä mitzyjinh —näpu te' patuwi—. Ni'ijsäjtzi
ja' 'yisanhtzi'ä wa'tzi mujsu ijtü pänjinhtam.

—¿Tiyante tzyamtyopyapä ni'ijsäjtzi ja' 'yisanhtzi'ä wa'tzi
mujsu ijtü pänjinhtam?

—Jyampäyajupänte tese pä tiyä. Nämtyopyapäte jutzte wa
tzäjkü nätunhtam...

—¿Jutz wa tzäjkü nätunhtam?

—Jä'ä —näpu te' patuwi—. Äjtzykota, mijtzi 'yunemate'e
nkyetpa te mojsis unesetam y jinäjt msuni; mijtzykota,
äjtzi mawe msuni, uka m'ijisanhtzi'äpyatzi wa'tzi mujsu ijtü
pänjinhtam, tese makate na suntäjtame mejtzykäyitam. Mijtzi

* De Saint-Exupéry, A. (s. a.). Capítulo XXI. En *El Principito*. Madrid: Enrique Sainz Editores: 93–98.

ätzykotatite makapä 'yiti yä najsakopajkäjsi y äjtzi
mijtykotatitzite makapä iti yä najsakopajkäsi,
ukatzi m'ijsanhtzi'äpya watzi ijtü te' pänjinhtam, tese
äjn ijtüky sunyi maka sänhputi jamase... Te' mkojs'o'is
kyanhpätäjk äjtzykota makat mane wanese. ¿M'ijspasyä jinhä
te' tza'momo so'k **trinhko*** nipitäm? Te' tza'momo ijtupä te
so'k trinhko nipitam ji'tzi yajk jamtzäki nitiyä, te mij wajy
putzyä sänhpapäte orose y m'ijsanhtzi'äyukamäjtzi wa'tzi ijtü
te' pänjinhtam makat ijsi so'k trinhko nipi makat mjamemini.

Te' patuwi tzäyu uma'päse y kyo'su wäwä syenhomo te'
suniyapä une anhkimpapä'isnye:

—¿Wajkjapyat, ijsantzi'ätzi wa'tzi mujsu itä te' pänjinhtam!
—näpu.

—Jutz msutpa —aktzonhoyu suniyapä une
anhkimpapä'isnye—, ja'itä sone jama. Sutpat jä'nätit wa
mpatu äjn nätunhtam y wat ijspäjku mumu titam.

—Ijspäjkyajpate mumu titam wate ijsanhtzi'äyaju jutz
wate ijtü te' pänjinhtam —näpu te' patuwi—. Te' pänistam ja
nyä'ijtya'a sone jama wa 'yijspäjkyaju nitiyä, jyuyajpa titam
te tukyajupä'a te ma'ayajpapä'is y ja'ityapäte te'
mya'äyajpapä nätunhtam, te' pä'nijstam ja' nyä'ijtyapänte
nätunhtam. ¿Uka msutpa tumä nätunh, ijsanhtzi'ätzi jutz
wate ijtü te' pänjinhtam!

* **Trinhko**. Ta'näte pu'tzyäpä aruse namatampä päyitampäte te kyujtyam
majksykuy akmanhpäte o mujsa ijtanhä te 'yakmanh tyämjinh, tepikante
tzyäjkaypapä te' popopä po'te tzyäjkaypapäpik panh. Te' nhkasnya ote'omo
nyäjayapa trigo.

—¿Tiyamäjt mujspa ntzäkä? —näpu te sunyipä une anhkimpapä'isnye.

—Wäpäte wa janate ukyaju —aktzonhoyu te' patuwi—. Maka pyoksytyotze ya'yi ijtumä'tzi y tumtum jama maka pyoksmini ijtumä'tzi.

Jo'pikse mitwätzäjku te' sunyipä une anhkimpapä'isnye.

—Wytuketupäte na'ak tesenhomotike —näpu te' patuwi—. Uka myita, nämpa'tzi, te majksykuy tzayi syenhomo, makat nitzäki wat sunyi anhamu äjn wit te' tukay tzayisyenhomo; y te' majksykuy, imakat ijspäki jutzpäte te sasyapä iti!

Tese, te' sunyipä une'is ijsantzi'äyu te' patuwi jutz wa 'yijtu te' pänjinhtam y nukuk te' jyama wa wyituketu te tyunhomo 'yonutzyajku y maku.

— ¡Aj! —näpu te' patuwi—. Makatzi jäyi.

—Mijte mkowa —näpu te' sunyipä une anhkimpapä'isnye—. Ajt ji'nät na'ak msuni mtzäjkja toya, mnekä msutnu wat m'ijsanhtzi'äyu jutz wa ijtu te' pänjinhtam.

—Jä'ä —näpu te' patuwi.

—¡Makapäteke jyäyi!, y tese nitisete ja' m'anhmayäpä mumu te titam.

—Jä'ä mpäjkisytyokupämäjte —näpu te' patuwi—, makat mjame mini ijspakät te so'k trinhko nipi.

Jäsika tzyamanhäyu:

—Ma' ko'sa te' jäyätam y wyitupak mitakäjtzzi mnäje nä'tziyä makupä makat mwäjä tzi'i tumä tzame käwänupä.

Te' sunyipä une'is kyo'su te' jäyätam, y witu'uk, te' patuwi'is nyäjayu:

—Te äjn ntzame käwänupä usyanhpätite: mtzokopyiktite makapä m'anhjame, jinte mujsipä m'ijsä mwitämpik. Mumu te' pänistam jyampäyaju'a yäsepä tiyä mijt um mjampo'u. Päkisytyowa mumujamakota mtzäjkupä äjtzypik.

TZyamanhwajkpapä'is: Irma García Jiménez

Wituketa te' TZame pänis tyoto jaye'omo y tzäkanhä te' toto yojskuy.

31. Te' pekatzame najskakawa'isnye*

Pekatzame mejikana'mäpä

Yäte'e te' pekatzapkuy Weliyojisnye, tumä nhka'e ja'ijtäpä'is nyityä y yakpajk, nyantzyuwe'ijste yajk yenhupä. Tumnaka, nänte 'yanhjamuk tzame yomojse wyit y nituyupä'a nyäjayu:

—Ma'a me'tza te' m'ijtkuy, y uka ji' ma me'tze makate katame ojse'is.

Te' nhka'e pujtu maku wyijtmetze nu'ku syenhomo tumä tzyepä tza'ma kupkuyomo jutä ijtyajpamä na'ak Atlakatl y Akowatl, tumä tzamepät nye 'yyomojinh te sunyi ketpapä Ameyali'is tyatatam, tumä sasya ketpapä syka'e'. Syuntäjkäyuka te syka'e, sutnu yojstzyäyä teyi. Te' tyata'is, Atlakatl, kyejayu:

—Uka jomi mniyojspäjapyatzi äjn najs yä tzejtzotyäjkpik, mujspa ntzyäyä. Uka ji' mtzäjkpäyi, imaka m'ijstyäyi!

Weliyoj, jaya jaya tzyäjkpa wyit, pyäjkistzyoku. Ji' na'äk myujsi tite na'ak nä tzäjkupä. Nä syänhpänäk nyitzäjk te yojskuy, nä'am na'ak pyitztäjkänyä y te tzejtzotyäjkis jinam na'ak myäyi te muk. Teyi nu'ku te' tzame pänis 'yune y, 'yisuka, kyämetzu:

—¿Tikotante nä myaya'upä?

* Donnet, B. (2005). La leyenda del cacahuete. En *Águila y serpiente. Mitos y leyendas de México-Tenochtitlan*. México: Selector: 55–58. (México Mágico, s. n.).

—Nimekemäjtzi nituyu. Yä tza'ma
wyätzäkyajupäte ya'a, tekotate jit nä
tzäjkpo'upä. Nä'tzi natzu jit mujsi tiyäjtz
maka tzamje mijm mtata'is.

Ameyali ntzinhtzinkoni'ijste nye
'yune kyipsyajpa na'ak wa kyäsyaju te
nhka'e. Te syka'e'is nä na'ak syuntäjkäyu
te' nhka'e, eyati na'ak omompapä'ankä te
nhka'e, sunyi, tekotate kyotzokupä:

—TZamjatzi, tiyä msutpa:
¿'yujkpa o 'yäkpa?

Te' näpu ujkipatzi. Ameyali'is
nyänukjaju kutkuy y ujku
mäja anhkimpapäse, Weliyoj
tzäyu äkupä. Sa'uka, jowi ketnu
ijtuse te' ta'nä tzyetzpäyajum na'ak.
Atlakatl jowi ketnu y sutnu 'yijsä uka te
nhka'e majs te na'ak mujsopyapä
ke te', nyäjaju:

—Maka mnä'iti witpä myojskuy: makapäte mtäkpäyi ijtyajuse te kujtyam ijtyajupä äjn najsomo yä po'otyäjkpik. Kosati'a uka ji' ma mtzäki.

Wäwä na'ak ijtyaju te mäja kujtyam, tzampäyajupä y pakitampä; kyipsu ke ji' na'ak mujsi ma tyäkpä'ä. Yanhjamu ke ji' na'ak ma mujsi tyäkpä'ä. Teyi 'yijsayu te ntzinhtzinhkoni'is nye 'yune. Te' syka'e'is pyämitzi'u, teyi yajk ujkwätzäyku y yajk äku nye kyojsokäjsi. Te nhka'e ompa äkuk na'ak, te' syka'e'is 'yanhjamjaju te 'yomomkuy täpsepä tzunhpapä nyakakäjsi, sutpa na'ak itä te' nhka'ejin tumtum jama kayajpasyenhomo. Yäti tzyäjkapo'u te yojskuy y wyätzäyku te kutyapla.

Nu'ku te' kananhpä ntzinhtzinkoni te' tzamomo jowi ketnu. Ja' sya'äkti te Weliyoj nyekäti näpketu majs jayäke mujsopyapä jikä, te'se notipäte. Teyi tzyi'u mäjanhpä yojskuy, wa 'yijsu ijste'e kyotzokpapä. Uka tese, Akowatl, tyomo y nyekä maka nyujkye y maka na'ak kyäsyatäyi teyi.

—Maka mnipi te' äjksi y näm pyitztäjkänyäk sutpat wa tzyapyaju te mojkam.

—Yäti jä'a makatzi käsyä, mujkswityaju te' yojskapapä nhka'e. Y teyi nu'ku te nyätunh.

—U 'yukyaju, Weliyoj. Jinte'e mujsi ntzäkä te nä nhkyejayupä; mike'änkäte msutpa, maya'a.

Ji' nä jyamyajuk te' ntzinhtzinkonijstam, Ameyali'is nyäjayu te' syutpapä:

—Ki'mä äjn ukakäjsi, sapa'ukte maka.

Te' ntzinhtzinkonitam maku myajkye sawajse tujkyaju. Nimeke na'ak nä kyisykayaju 'yijsyajuka ke te nye 'yune'iste na'ak nä kyotzäkupä te Weliyoj.

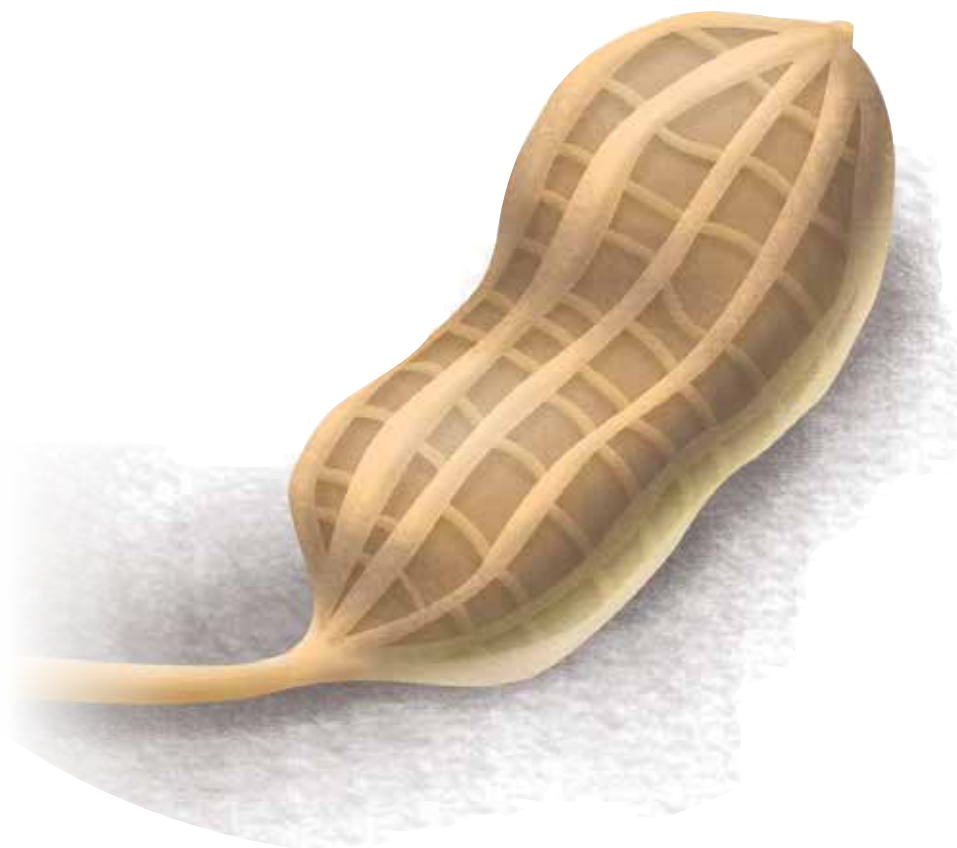
'yijsyajuka ke nä'a pyoyanhäyatäju, Ameyayi mä'nu te najskäjsi y nyäjayu te' nhka'e:

—Wate jutz nhkonäpu wit wate tumä'aju y makate mejtz iti kapasyenhomote, ¿wämäpyasyä?

Äm äm neyu kyopajkpik y teyi te' syka'e tanä'aju ni'ijs ji' 'yijspäkipä, tzyepä, tzanhkapä y jäyäpya nimeke putzyätampä jäyopiktam. Weliyoj yajk täp'aju y wa kyäwänu wa jana 'yijsyaju te ntzinhtzinkonijstam, kyäwänu najsakämä.

Kätuka wäwä ame, te' pänistam pyatyaju tumä tzyepä tzokoy najsakämä nijpupä: te' najskakawa.

TZyamanhwajkpapä'is: Lisbeth Ramos Ramos

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

[illegible]

Notas

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Te' Sonepä toto jaye wa'te
ntunu yojspapapäte wa
m'ijspäjku eyatampä päntam,
kupkuy, eyatampä peka ijtkuy y
te peka tzamekäjsitam; wa jutz
m'ijspöjku eyatampä ijtkuy wäjäti
wa toto tu'nu.

El Libro de lecturas es un
material que le invita a conocer
diferentes personas, lugares y
culturas por medio de cuentos,
leyendas y narraciones, con la
intención de que descubra diversos
mundos solo con la lectura.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

WYÄJÄ SAJYAJPAPÄTE
DISTRIBUCIÓN GRATUITA

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.